

DUURZAME LEEFSTIJLEN EN -CONSUMPTIEPATRONEN (1)

**Opvattingen over de beïnvloeding van
'milieu'gedrag in wetenschap en beleid.**

Gert Spaargaren

1. INLEIDING

Tijdens de wereld-milieuconferentie in Rio de Janeiro, in 1992, vormde het veranderen van consumptiepatronen een prominent discussiethema. Vertegenwoordigers van Non Gouvernementele Organisaties uit Noord en Zuid brachten naar voren dat zonder een substantiële ombuiging van 'westerse' consumptiepatronen en levensstijlen het milieubeleid van de geïndustrialiseerde landen niet alleen haar geloofwaardigheid zou verliezen, zij zou ook de zelf opgelegde doelstellingen, bijvoorbeeld op het gebied van klimaatsverandering, niet kunnen verwerkelijken.

Het in Nederland in 1993 verschenen tweede Nationale Milieubeleidsplan (NMP-2) geeft volledig rekenschap van de noodzaak een beleid te ontwikkelen dat specifiek is gericht op de beïnvloeding van consumptiepatronen en levensstijlen. De beïnvloeding van het gedrag van consumenten vormt zelfs, in vergelijking met het eerste nationale milieuplan uit 1989, een van de meest centrale nieuwe prioriteiten van het milieubeleid (2). Echter over de manier waarop consumenten tot andere gedragspatronen verleid of gedwongen kunnen worden, bestaat grote onduidelijkheid. In het beleidsplan wordt geen aanzet gegeven tot een alternatieve benadering van de doelgroep consumenten: de niet nader gespecificeerde oproep om te komen tot een 'maatschappelijke discussie over duurzame(r) consumptiepatronen' kan gevoeglijk worden geïnterpreteerd als een uiting van de onmacht van de overheid om beleidsmatig relevante modellen ter beïnvloeding van het gedrag van consumenten te ontwikkelen. Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat op dit onderdeel van het beleid de ondertekenaars van het NMP-2 (3) expliciet vragen om een actieve inbreng van de sociale wetenschappen. Zij immers zijn de specialisten waar het gaat om de bestudering van het menselijk gedrag en om de verandering van levensstijlen en consumptiepatronen.

Hebben de sociale milieuwetenschappen de overheid iets te bieden wanneer het gaat om de beïnvloeding van milieugegdrag? Hebben ruim twee decennia van theorievorming en onderzoek naar de 'determinanten van milieu-gedrag' aansprekende en voor het beleid hanteerbare resultaten opgeleverd? Of is men ook in kringen van de milieuwetenschap verlegen met de vraag hoe burger-consumenten op een aansprekende en effectieve manier benaderd kunnen worden? Gezien de huidige stand van discussie in de sociale milieuwetenschappen lijkt een bescheiden opstelling op zijn plaats. Niet alleen bestaat onduidelijkheid en verschil van inzicht over het 'instrumentarium' c.q. over de manier waarop leefstijlen en consumptiepatronen veranderd kunnen worden. In milieuwetenschap en -beleid is ook de discussie over de *inhoud* van een duurzamer levensstijl nog verre van beslecht. Voor sommigen betekent een duurzamer leefstijl een radicaal afscheid van onze huidige, door verspilling en overconsumptie gekenmerkte westerse levensstijl. Duurzamer levensstijlen worden beschreven met trefwoorden als anders, minder, sober en zindelijk, daarbij impliciet of expliciet verwijzend naar levensstijlen die kenmerkend zijn voor eerdere perioden van technologische en maatschappelijke ontwikkeling. Voor ons betekent de speurtocht naar een duurzamer leefstijl niet automatisch dat teruggeblikt wordt op een al dan niet geromantiseerd verleden en worden duurzamer consumptiepatronen en levensstijlen geanalyseerd in de context van een theorie betreffende de ecologische modernisering van de huidige productie- en consumptieorganisatie (4).

Hiermee is in het kort de (beleids)relevantie geschetst van de thema's die in dit artikel een nadere uitwerking krijgen. In paragraaf 2 wordt betoogd dat het ontbreken van een duidelijke visie van de kant van de overheid op het benaderen van burger-consumenten (5) niet alleen herleid kan worden tot het inderdaad bijzondere karakter van deze doelgroep. Het gebrek aan visie hangt mede samen met de eenzijdige oriëntatie op *institutionele* actoren en processen die het Nederlandse milieubeleid kenmerkt. Voor een beleid dat is gericht op de beïnvloeding van levensstijlen en consumptiepatronen van burger-consumenten dienen de bestaande kaders aangepast en uitgebreid te worden, waarbij een op burger-consumenten gerichte 'micro'-benadering (6) wordt ontwikkeld naast en in samenhang met het huidige, vooral op macro-actoren gerichte milieubeleid.

Binnen de sociale milieuwetenschappen zijn verschillende theoretisch modellen ontwikkeld om het gedrag van de micro-actoren te bestuderen. Deze modellen verschillen niet alleen naar hun disciplinaire (economische, sociaal-psychologische en sociologische) herkomst, zij bevatten (daarmee) ook uiteenlopende visies op wat 'milieu'gedrag precies is, op de relatie tussen micro-gedrag en macro-structuren en op de mogelijkheden van de overheid om milieugegdrag te beïnvloeden. In paragraaf 3 maken we een 'tour d'horizon' door de sociale milieuwetenschappen op zoek naar een benaderingswijze waarin milieugegdrag op een theoretisch verantwoorde manier wordt verbonden met institutionele ontwikkelingen in de samenleving. Een ontdekkings-tocht die begint bij het attitude-gedrag-model en die ons, via de speltheorie en de figuratie-sociologie, uiteindelijk doet belanden bij een 'levensstijl-model' dat - opgetrokken uit de formele bouwstenen van de structuratietheorie - zijn beleidsrelevantie ontleent aan de substantiële theorie van de ecologische modernisering van productie- en consumptiepatronen (par. 4).

Leefstijlen en consumptiepatronen worden meestal in één adem genoemd en haast als synoniemen beschouwd. Immers in de consumptie, in de 'omgang met goederen en diensten' brengen mensen hun levensstijl, hun persoonlijke identiteit en hun sociale relaties met anderen tot uitdrukking. Een theorie over duurzamer levensstijlen ontkomt er niet aan aandacht te besteden aan het persoonlijk en maatschappelijk fenomeen 'consumptie'. In de epiloog worden de vraagstellingen aangestipt waarmee antropologen en sociologen zich bezig houden in het kader van een 'sociologie van de consumptie'. De systematische weergave en bespreking van verschillende theorieën over consumptie en consumentengedrag vormt de inzet van de tekst die als vervolg van dit artikel zal verschijnen.

2. MICRO- EN MACRO-ACTOREN IN HET NEDERLANDSE MILIEUBELEID

In het Nederlandse milieubeleid heeft de 'doelgroepen-benadering' geleidelijk een zeer centrale plaats verworven. De overheid deelt de samenleving op in meer of minder homogene doelgroepen (landbouw, raffinaderijen, metaal-industrie etc.) en treedt met (de georganiseerde vertegenwoordiging van) de doelgroepen in onderhandeling over de op hun situatie toegesneden, specifieke vormgeving of uitwerking van het algemene milieu-beleid. Vanuit deze basis-filosofie werden in de afgelopen 10 jaar meer dan 50 convenanten afgesloten tussen overheid en georganiseerde delen van de industrie.

In het meest recente NMP wordt een onderscheid gemaakt tussen 'goed bereikbare' doelgroepen enerzijds en 'moeilijk bereikbare' doelgroepen van belcid anderzijds. Tot de eerste categorie behoren (delen van) de industrie, de landbouw, de raffinaderijen, de bouw en de grote filiaalbedrijven. In de tweede categorie worden ingedeeld de consument, (delen van) de kleine detailhandel en verschillende sectoren van het midden- en kleinbedrijf (MKB). Doelgroepen worden 'moeilijk bereikbaar' genoemd wanneer zij "ontoegankelijk zijn in termen van het gangbare instrumentarium" en wanneer de huidige, vanuit het beleid aangereikte "kaders (taakstellingen) onvoldoende aanwijzing geven voor gedragsverandering". Tenslotte ontbreekt bij de moeilijk bereikbare doelgroepen het "inzicht in de milieubelasting van de eigen activiteiten" (VROM, 1993, 12).

De 'oplossing' voor de moeilijk bereikbare doelgroepen wordt in het verlengde van deze probleemdiagnose gezocht. Een 'persoonlijke milieutest' moet burger-consumenten inzicht gaan verschaffen in de milieubelasting van hun handelen. De voorlichting moet meer aandacht besteden aan 'alternatieve handelingskaders' voor consumenten. En 'intermediaire en maatschappelijke organisaties' moeten meer ingeschakeld worden bij het benaderen van de doelgroep consumenten (VROM, 1993, 153).

Het is niet moeilijk vast te stellen dat de gekozen benadering van de doelgroep consumenten geheel in het verlengde ligt van de tot nu toe ontwikkelde kaders voor milieubeleid. Kaders die vooral gericht zijn op het tot stand brengen van een andere *productie*-organisatie en die als belangrijkste adressanten/ gesprekspartners voor milieubeleid de *institutionele actoren* kiezen die bij de productie-organisatie

betrokken zijn. Met deze institutionele actoren is overleg en besluitvorming over het steeds gespecialiseerder beleidsterrein 'milieu' mogelijk bij de gratie van een zich snel ontwikkelende groep van milieu-professionals binnen de doelgroepen en hun organisaties voor belangenbehartiging. Zij zijn binnen de bedrijven, hun adviesinstellingen en georganiseerde koepels voor belangenbehartiging gedeeltelijk of full-time bezig met milieubeleid. Deze milieu-professionals zijn gewend over doelstellingen te praten in termen van verwijdering, versnippering, verdroging of vermessing; zij draaien hun hand niet om voor het ontwikkelen van systemen voor milieuzorg, produktzorg en integraal ketenbeheer; zij kennen het jargon van kringloopsluiting, lekverliezen en levenscyclus-analyses; zij werken met milieumaten en milieuprofielen tegen de achtergrond van beschikbare milieugebruikruimten. Zij vormen - in sociologisch jargon - de expertsystemen waarbinnen de regels en hulpbronnen voor een ecologisch rationeler organisatie van productie en consumptie worden ge(re)produceerd. Zij zijn de dragers van de 'ecologisering van de economie onder de gelijktijdige economisering van de ecologie'. Hun handelen is geleidelijk steeds meer 'ingebed' in de bestaande institutionele kaders van economie en politiek en wordt in de meest algemene zin 'geleid' door de doelstellingen c.q. het 'politiek program' om te komen tot een ecologische modernisering van de organisatie van productie en consumptie (Spaargaren en Mol, 1992).

De problemen die ontstaan wanneer men deze, op macro-actoren en productieprocessen gerichte benadering rechtstreeks toepast op de doelgroep van burgers-consumenten, laten zich raden. Deze heterogene doelgroep kent niet of nauwelijks gespecialiseerde instituties voor de behartiging van haar milieubelangen. Met consumenten kan men geen 'convenant' afsluiten om de simpele reden dat deze doelgroep niet is betrokken in het neo-corporatistische overlegcircuit dat zich binnen het milieubeleidsveld heeft ontwikkeld. Als doelgroep zijn consumenten bovendien niet vertrouwd met het sterk gespecialiseerde, gedifferentieerde jargon van de milieu-professionals. Veel van de concepten en instrumenten die zijn ontwikkeld in relatie tot de productie-organisatie lijken niet van toepassing op de alledaagse leefwereld van de burger-consument. Het is dan ook niet te verwachten dat een op de consument gerichte benadering ontwikkeld kan worden binnen de bestaande kaders van het beleid. En zolang zich geen route aftekent waarlangs de vernieuwing van het beleid zich kan voltrekken, houdt men vast aan de bestaande, weinig theoretisch onderbouwde 'common sense'-benadering van de consument.

Consumenten, zo lijkt de filosofie van de overheid, spreekt men het meest succesvol aan op concrete milieu-onderwerpen en met simpele handelings-schema's: afval moet men scheiden, water en energie moet men besparen, produkten met een 'groene punt' gaan vòòr en de auto moet men (wat vaker) laten staan. Niet alleen de overheid trouwens slaat het zelfstandig denkvermogen van de burger-consument nogal laag aan. De inmiddels talrijke handboeken voor milieuvriendelijk huishouden, wonen, voeden en kleden die vanuit het bedrijfsleven en de milieubeweging worden geschreven, kenmerken zich door een dirigistische benadering van de burger-consument, die op talrijke gefragmenteerde deelhandelingen krijgt voorgeschreven hoe de meest duurzame of 'groene' keuzes te maken.

Het is wellicht deze 'instrumentele' benadering van burger-consumenten die sommige waarnemers (Van Hengel, 1993; Schnaiberg, 1980) brengt tot het pleidooi om de

burger-consument als aparte doelgroep in het milieubeleid maar te vergeten. Een meer serieuze, volwassen benadering van burger-consumenten is volgens hen niet alleen ingewikkeld maar ook overbodig. Immers de potentiële bijdrage van burger-consumenten aan de ecologische modernisering van productie en consumptie is gering in vergelijking met de bijdrage van de institutionele actoren. Consumentenmacht is een 'afgeleide' van de macht van producenten en de overheid, die in belangrijke mate de keuze-processen van burger-consumenten conditioneren. Duurzame leefstijlen en consumptiepatronen zullen 'als vanzelf' resulteren wanneer de organisatie van de productie-sfeer en daarmee het aanbod van goederen en diensten, op een duurzamer leest worden geschoeid.

Het maar helemaal afzien van een aparte, op burger-consumenten gerichte benadering lijkt ons een even onbevredigende oplossing als de vlucht in simpele denkschema's en handelingsrecepten. Een duurzame samenleving, gekenmerkt door duurzame levensstijlen en -consumptiepatronen, kan niet 'achter de rug van burgers om' ontwikkeld worden. Hun gedrag is van belang niet alleen in situaties waar zij als consumenten van goederen en diensten een soms zeer essentiële 'schakel' vormen in de productie- en consumptie-organisatie. Het gedrag van burger-consumenten is ten principale van belang omdat institutionele ontwikkelingen op het 'macro' niveau van de samenleving niet losgemaakt kunnen en mogen worden van ontwikkelingen op het 'micro' niveau van het alledaags handelen van mensen. Dat handelen voltrekt zich in zeer uiteenlopende contexten van het alledaagse leven, waarvan de organisatieprincipes niet of slechts ten dele herleidbaar zijn tot het type rationaliteit dat in de productiesfeer prevaleert. Een volwassen milieubeleid zoekt daarom de doelgroep van burger-consumenten actief op, met 'doelstellingen en instrumenten' die zijn toegesneden op de situaties van burger-consumenten, hun kennis en verantwoordelijkheden, hun mogelijkheden en beperkingen. Om het bestaande, op macro-actoren gerichte beleid te kunnen completeren met een beleidsspoor dat specifiek is gericht op micro-actoren, heeft men kennis nodig van de factoren en processen die op het micro-niveau het handelen van burger-consumenten beïnvloeden. Deze factoren en processen op micro-niveau komen centraal te staan wanneer wij in de volgende paragraaf de aandacht richten op de sociaal-wetenschappelijke 'gedragsmodellen' waaraan wordt gerefereerd in de discussie over de beïnvloeding van milieu-gedrag.

3. MODELLEN VOOR DE BESTUDERING EN BEÏNVLOEDING VAN 'MILIEU'GEDRAG

De sociale milieuwetenschappen hebben zich reeds vanaf het begin van de milieudiscussie uitstekend gekwetten van hun taak tot het bijhouden van de barometer die de maatschappelijke steun voor de milieuzak indiceert. Al dan niet in opdracht van beleidsmakers werd een substantiële hoeveelheid menskracht en middelen ingezet voor het zorgvuldig registreren van de prioriteit die het milieuvraagstuk heeft op de persoonlijke agenda van de burgers, hun bereidheid offers te brengen of in actie te komen voor de milieuzak, hun 'willingness to pay' voor een schoner milieu en de waarde die zij - al dan niet in geld uitgedrukt - toekennen aan schonere lucht of een natuurlijker landschap. De activiteiten die samengebracht kunnen worden onder de

noemer 'het meten van milieubesef' zijn in niet geringe mate bepalend voor het gezicht van de sociale milieuwetenschappen bij het grote publiek.

Hoewel het simpelweg registreren van het potentiële of actuele draagvlak voor een (stringenter) milieubeleid niet zonder politieke betekenis is (7), zijn de doelstellingen van het sociaal wetenschappelijke milieu-onderzoek uiteraard altijd ambitieuzer geweest. Onderzocht werd bijvoorbeeld of de mate van milieubesef verschillend was voor afzonderlijke categorieën van de bevolking (jong-oud; rijk-arm; man-vrouw; gelovig-niet gelovig; 'links'-'rechts') en of voor die verschillen een plausibele verklaring kon worden gevonden. Gedurende lange tijd was echter de belangrijkste pretentie of ambitie het blootleggen van de relatie die er zou bestaan tussen milieubesef en milieugedrag. Werkend vanuit de hypothese dat (de mate van) het milieubesef een van de belangrijkste determinanten zou zijn voor het te vertonen milieugedrag, hoopte men door een zorgvuldige analyse van het milieubesef van onderscheiden groepen van burgers de sleutel in handen te krijgen voor het bevorderen van milieuvriendelijk(er) gedrag onder brede segmenten van de Nederlandse bevolking. Omdat het zogenoemde attitude-gedrag-paradigma zo'n dominante plaats heeft gehad in de sociaal wetenschappelijke traditie van milieu-onderzoek, zullen we vrij uitvoerig stilstaan bij het gedragsmodel, het conceptuele schema dat binnen deze traditie als leidraad gold voor theorievorming en onderzoek (par. 3.1). Gedurende de ruim twintig jaar dat met dit gedragsmodel werd gewerkt, tekende de kritiek op deze in de kern sociaal-psychologische benadering van milieugedrag zich steeds scherper af. Tot de belangrijkste bezwaren die tegen het attitude-gedrag-paradigma kunnen worden ingebracht (par. 3.2) behoort ongetwijfeld haar onvermogen om de relatie tussen gedrag en structuur, tussen micro- en macro-processen op een bevredigende manier te beschrijven. Binnen de sociale milieuwetenschappen werd daarom, in het verlengde van het attitude-gedrag-paradigma, het micro-macro probleem ook vanuit andere invalshoeken benaderd. De assumptie dat milieugoederen een collectief-goed karakter hebben verklaart ons inziens voor een belangrijk deel waarom de speltheoretische benadering van het micro-macro probleem zo breed ingang vond binnen de sociale milieuwetenschappen. Ook de toepassing van sociale dilemma-modellen op het milieuvraagstuk levert echter niet het gewenste inzicht op in de relatie tussen het gedrag van individuen als 'rationele actoren' enerzijds en de collectieve 'uitkomsten' van hun individuele keuzeprocessen anderzijds (par. 3.3). Het lijkt alsof binnen het sociaal-wetenschappelijk milieu-onderzoek pas zeer recent geprofiteerd wordt van de beloftevolle aanknopingspunten voor het oplossen van het micro-macro vraagstuk zoals die binnen de sociologie zijn ontwikkeld. Zowel de figuratie-sociologie van N. Elias als de structuratie-theorieën van A. Giddens en P. Bourdieu danken hun populariteit voor een belangrijk deel aan de manier waarop binnen deze theoretische stromingen de 'kloof' tussen gedrag en structuur wordt overbrugd. Binnen de traditie van de figuratie-sociologie zijn in Nederland aanzetten geformuleerd om milieugedrag in verband te brengen met het lange-termijn beschavingsproces dat zich in moderne samenleving zou voltrekken. De theorie van Elias leent zich er echter niet voor om aan dit lange-termijn beschavingsproces als het ware 'rechtstreeks' strategieën ter beïnvloeding van milieugedrag te ontleen. Aan de analyse van milieuvriendelijk gedrag als resultaat van een door de elite geleid 'beschavings-offensief' kleven zowel theoretische als empirisch-inhoudelijke bezwaren (par. 3.4). We beginnen echter als gezegd aan het begin, bij het attitude-gedrag-paradigma.

3.1. Het attitude-gedrag-paradigma

Vanwege haar wortels in de sociale psychologie en meer in het bijzonder vanwege haar verbondenheid met het zogenoemde Fishbein-Ajzen gedragsmodel, wordt de tot voor kort dominerende stroming binnen het sociaal wetenschappelijk milieu-onderzoek aangeduid als het 'attitude-gedrag'-paradigma. De term paradigma is op zijn plaats omdat het niet alleen gaat om een theorie of een conceptueel model op basis waarvan empirisch onderzoek wordt verricht. Theorievorming en onderzoek zijn op hun beurt ingebed in een bredere visie op de sturing van milieugedrag en op de relatie tussen overheid en burger-consumenten.

Kenmerkend voor het attitude-gedrag-paradigma is, dat het om een 'gerijpt' paradigma gaat in die zin dat men voor veel van de bezwaren die tegen de benaderingswijze werden ingebracht, een oplossing bedacht die valt binnen de grenzen van het paradigma. Dit verklaart waarom men in de literatuur een schier onuitputtelijke variatie aan conceptuele schema's aantreft, die echter steeds neerkomen op een uitbreiding, detaillering en nuancering van een bepaald grondschema. Als vertrekpunt voor onze bespreking is gekozen voor het grondschema zoals dat door Van der Meer in zijn dissertatie werd verdedigd. Het schema is weergegeven in figuur 1.

In het centrum van het model staat uiteraard de relatie tussen attitude en gedrag. Daarbij wordt (milieu)gedrag opgevat als (het resultaat van) een bewust, rationeel keuze-proces van de kant van de actor. In dit keuze-proces spelen naast inschattingen die het individu maakt van de gevolgen van een bepaald gedrag in termen van persoonlijke 'rewards' (waardering van het gedrag voor zichzelf) tevens een rol de inschattingen die het individu maakt over de wensen en eisen vanuit de sociale omgeving (waardering van het gedrag door anderen). Deze twee aspecten van het wegingsproces door het individu worden aangeduid met respectievelijk de motivationele en de normatieve (sociale normerings-)component van de attitude.

Door de attitude van een individu te 'meten' ten aanzien van bijvoorbeeld het kopen van een melkpak of melkfles, kan men iets te weten komen over de gedragsintenties van de actor en daarmee over de waarschijnlijkheid waarmee hij of zij daadwerkelijk zal overgaan tot het kopen van de fles of het pak. Dit grondschema werd in de afgelopen vijftien jaar binnen het Nederlandse milieuonderzoek toegepast niet alleen op verpakkingen maar ook op huishoudelijk afval (al dan niet scheiden), transportmiddelen (fiets of auto), wasmiddelen (fosfaatvrij of niet) en (de acceptatie van) energiecentrales (kernenergie of windmolens). Kennis omtrent de werking van de verschillende componenten van de attitude zou daarbij aangrijpingspunten moeten opleveren voor strategieën ter beïnvloeding van het milieugedrag. Zo kan de overheid bijvoorbeeld via voorlichting de feitelijke kennis alsook de waarderingsschema's van het individu met betrekking tot het attitude-object trachten bij te stellen (8).

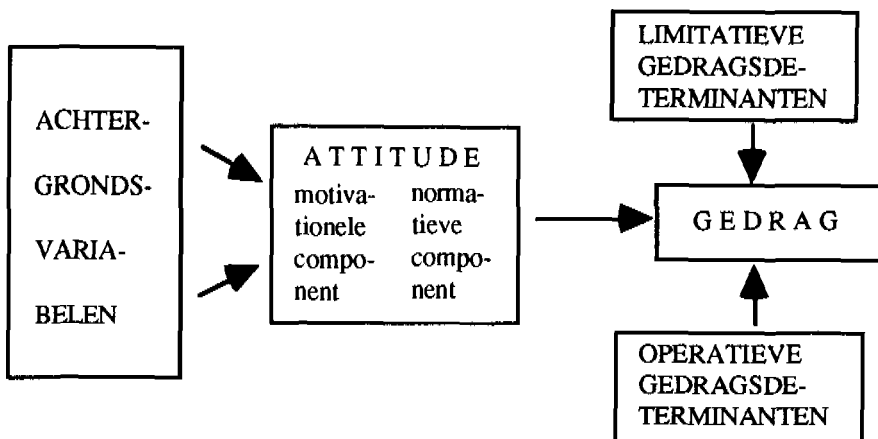

Fig.1 Het attitude-gedrag-model (naar Van der Meer, 1981)

3.2. Kritiek op het attitude-gedrag-paradigma

De kritiek op het attitude-gedrag-paradigma is ten dele ontwikkeld door onderzoekers die zelf binnen het paradigma werkzaam zijn of zijn geweest. Wij zullen, aangrijpend bij deze 'interne' kritiek, drie onderwerpen centraal stellen in de bespreking. Achtereenvolgens komen aan de orde de gerichtheid op enkelvoudige gedragingen, de relatie tussen bewustzijn en gedrag en de wisselwerking tussen gedrag en structuur. We besluiten de paragraaf met een bespreking van de gevolgen die deze kritiek heeft voor de positie van het paradigma binnen de sociale milieuwetenschappen.

3.2.1. De gerichtheid op enkelvoudige gedragingen

Wolsink heeft terecht gesignaleerd dat de voorspellende waarde van het attitude-gedrag-model sterk afhangt van het niveau waarop attitude en gedrag worden gemeten. De voorspellende waarde bleek het grootst wanneer het gaat om zogenoemde enkelvoudige gedragingen en de daarmee verbonden attitude. De afzonderlijke, enkelvoudige gedragingen bleken onmogelijk verklaard of voorspeld te kunnen worden vanuit meer omvattende begrippen als 'algemeen milieubesef' of 'milieuvriendelijke houding'. "Milieubesef is een veel te globale houding, die niet aan concrete gedragingen is gekoppeld. Beïnvloedingsmogelijkheden verschillen dan ook sterk per gedraging" (Wolsink, 1990, 70).

De gerichtheid op enkelvoudige (milieu)gedragingen is inderdaad een belangrijk kenmerk van het attitude-gedrag-paradigma. Deze gerichtheid op losse, afzonderlijke 'handelings-strings' komt voort uit en draagt op zijn beurt weer bij aan het sterk empirische karakter van dit paradigma. Men stapelde onderzoek op onderzoek naar

enkelvoudige milieu-gedragingen, die werden 'verklaard' vanuit de voor dat gedrag en op dat niveau relevante (gebleken) attitudes. Daarbij verdween al snel de pretentie om milieugedrag met behulp van het theoretische begrip attitude te voorspellen of te verklaren: "In de praktijk, zeker in het toegepaste onderzoek, komt het erop neer dat attitudes simpelweg operationeel worden gedefinieerd. Met andere woorden, attitudes worden geacht dat te zijn dat met de gebruikte vraagstellingen wordt gemeten" (Wolsink, 1990, 66).

Het sterk empirische karakter van de onderzoekstraditie kan gedeeltelijk verklaard worden uit de (sociaal-psychologische) disciplinaire achtergrond van veel van de onderzoekers/sters. Minstens zo belangrijk is daarnaast de wens om vooral beleidsrelevant onderzoek te doen, waarbij beleidsrelevant op een specifieke wijze werd ingevuld. In de beginfase van het milieubeleid, zo zagen we in par. 2, was van een enigszins genuanceerde, gedifferentieerde benadering van de doelgroep burgerconsumenten nog geen sprake. De overheid wenste informatie over de relevante determinanten van 'het' milieugedrag van 'de' Nederlandse bevolking. Men zocht naar voor de hele doelgroep bruikbare sleutels ter beïnvloeding van het milieugedrag.

De wens om te komen tot voor het beleid hanteerbare onderzoeks-resultaten bracht - bezien tegen deze achtergrond - voor onderzoekers de noodzaak met zich mee om een complex fenomeen als 'milieugedrag' als het ware uit zijn context te lichten en op te delen in 'operationaliseerbare', enkelvoudige gedragingen. Men moest beleidsmakers kunnen aantonen welke factoren doorslaggevend waren in de voorkeur van de bevolking voor fosfaatvrije wasmiddelen en andere beleidsrelevante losse 'items'. In het onderzoek naar enkelvoudige en beleidsrelevante gedrags-items werden individuen geconfronteerd met door de onderzoekers en beleidsmakers aangeboden definities van 'milieuvriendelijk' versus 'milieu-onvriendelijk' gedrag. Deze definities werden geacht algemeen geldig te zijn in die zin dat zij voor alle individuen en voor alle maatschappelijke contexten waarbinnen dit type gedrag zich voltrekt, 'hetzelfde' zouden meten.

Het is achteraf gezien weinig verrassend dat onderzoekers na verloop van tijd moesten concluderen dat deze benadering van milieugedrag weinig resultaten opleverde (Nelissen, 1987; Ester en Leroy, 1987). Zij pleitten voor een aanpak waarbij enerzijds zou worden gedifferentieerd naar verschillende doelgroepen c.q. contexten van milieugedrag en waarbij anderzijds de nadruk zou komen te liggen op 'samengestelde' gedragingen, op sets van 'geclusterde' (milieu) handelingen. Onderzoek naar de keuze van individu X of Y voor fosfaatvrije wasmiddelen zou plaats moeten maken voor onderzoek naar het 'inkoopgedrag' in bepaalde typen huishoudens. Onderzoek naar individuele keuzes tussen fiets of auto zou vervangen moeten worden door onderzoek naar het mobiliteitsgedrag van mensen in uiteenlopende vervoers-contexten als woon-werk-verkeer, sociaal en recreatief verkeer.

3.2.2. Milieubewustzijn en milieugedrag

Naast Wolsink heeft ook Van der Meer zich intensief bezig gehouden met de vraag waarom er keer op keer zo'n discrepantie bleek te bestaan tussen algemeen milieubesef en concreet milieugedrag. Hij zocht de verklaring echter niet, zoals Wolsink, in methodologische problemen van specifieke (relatie tussen meetniveaus)

of meer algemene (relatie tussen theorie en empirie) aard. Hij concentreerde zich in zijn bespreking op het gedragsmodel zelf, het type van vraagstelling dat ermee is verbonden. Het model, aldus Van der Meer, leidt gemakkelijk tot een fixatie op attitude als voorspeller van gedrag en daarmee tot de opvatting dat (milieu)gedrag primair het resultaat is van een *bewust keuzeproces* van individuen. Daardoor wordt zijns inziens het zicht ontnomen op andere 'determinanten' van milieugedrag, die weinig of niets van doen hebben met sociaal-psychologische, individuele keuze-processen. In tenminste twee gevallen is milieugedrag niet het resultaat van een 'bewuste keuze'. Ten eerste zijn mensen zich vaak *niet bewust* van hun keuzes omdat zij in hun handelen wordt geleid door alledaagse routines die aan het gedrag een 'vanzelfsprekend' karakter geven. Door in het model een blokje met de zogenoemde 'operatieve' gedragsdeterminanten op te nemen, wordt tot uitdrukking gebracht dat gewoontes of tradities het gedrag van mensen vaak 'onbewust' sturen. Ten tweede zijn er, aldus nog steeds Van der Meer, veel situaties te bedenken waarin mensen *weinig te kiezen* hebben, ook al zijn zij zich van hun gedrag zeer bewust. De 'omringende samenleving' limiteert immers het aantal keuzemogelijkheden dat open staat voor de actor. Via het blokje met de 'limitatieve' gedragsdeterminanten wordt ook deze determinerende, beperkende invloed van de structuur op het gedrag in het model opgenomen.

We stellen de nadere bespreking van de invloed van limitatieve gedragsdeterminanten uit tot de volgende paragraaf, omdat zij te maken hebben met de wisselwerking tussen gedrag en structuur. Eerst staan we nader stil bij de rol van de operatieve gedragsdeterminanten c.q. de invloed van traditie en routines in de vormgeving van het alledaagse leven.

Elk gedragsmodel, elke theorie over het menselijk handelen, werkt met veronderstellingen over het soort kennis dat mensen toepassen in hun handelen, over de (mate) waarin het handelen doelgericht en gemotiveerd is etc. Daarbij worden in het gedragsmodel steeds die elementen geaccentueerd die binnen een bepaalde stroming of theorie de grootste verklaringskracht krijgen toebedeeld. Zo wordt binnen de economische theorie van de 'rationele actor' vooral nadruk gelegd op de (in economische termen gedefiniëerde) rationaliteit in of achter de keuzes van de actor.

Binnen het attitude-gedrag-model ligt het accent meer op het karakter van het keuzeproces zelf, op de 'bewustzijnstoestand' waarbinnen het keuzeproces zich voltrekt. Mensen wordt gevraagd naar hun 'houding', hun 'bewustzijn', hun mentale 'state of being' als indicatoren voor het gedrag dat zij als gevolg daarvan ten toon zullen spreiden. Dat gedrag wordt met andere woorden beschouwd als uitkomst, als optelsom en resultaat van als zodanig te benoemen en zelfs 'meetbare' intenties, redenen en motieven die aanzetten tot gedrag.

Van der Meer constateert terecht dat mensen niet de hele dag bezig zijn met het maken van keuzes om hun gedrag rationeel te richten op bepaalde, voor henzelf duidelijke doelstellingen. Het model van de voortdurend bewust wikkende en wegende individu zal voor weinigen van ons een herkenbaar beeld oproepen van het karakter van ons alledaagse leven. Veel dingen doen we 'vanzelf', omdat het zo 'hoort', zonder er al te veel bij 'na te denken'. Dit gegeven brengt de auteur ertoe de operatieve gedragsdeterminanten apart in het attitude-gedrag-model op te nemen. Door de wijze

waarop dat geschiedt wordt echter de suggestie gewekt dat routines rechtstreeks -als het ware buiten weten en bewustzijn van actoren om - een invloed uitoefenen op het gedrag. Gedrag, zo lijkt het, is òfwel het resultaat van bewuste keuze ofwel als het ware 'buiten de actor om' bepalend voor zijn of haar gedrag. Deze oplossing is onbevredigend omdat de inderdaad grote invloed van routines in het alledaagse leven niet betekent dat wij door het leven gaan als 'zombies' die geen 'weet' zouden hebben van de dingen die er om ons heen gebeuren. In paragraaf 4.5 zullen wij meer uitvoerig ingaan op de relatie tussen bewustzijn en gedrag zoals die binnen de structuratietheorie van A. Giddens wordt gelegd. Daar zullen de twee kritiekpunten worden onderbouwd die ons tot de conclusie brengen dat het attitude-gedrag-model geen adequate theorie is voor een beschrijving van de relatie tussen bewustzijn en gedrag. Zij is niet adequaat ten eerste omdat zij zich richt op van het handelen zelf te 'isoleren' redenen, intenties en motieven van de actor. Ten tweede schiet zij tekort omdat zij zich beperkt tot één vorm van 'bewustzijn' van actoren namelijk het discursieve bewustzijn. Daarmee gaat zij voorbij aan het praktisch bewustzijn dat een zo belangrijke rol speelt in de routinisering van het alledaagse handelen.

3.2.3. (Milieu)gedrag en structuur

In zijn dissertatie bekritiseert Van der Meer het attitude-gedrag-model terecht vanwege haar eenzijdige gerichtheid op micro-factoren en processen. Hij corrigeert het model, zo zagen wij hierboven, door de invloed van macro-structuren op te nemen in de vorm van de limitatieve gedragsdeterminanten, die 'rechtstreeks' - buiten de invloed van de attitude om - gedragsuitkomsten kunnen bepalen.

Ons inziens werkt Van der Meer zijn kritiek ook op dit punt niet ver genoeg uit en is zijn oplossing voor het probleem onbevredigend. In het door de auteur gepresenteerde grondschema wordt de invloed van de macro-structuur op micro-processen langs twee verschillende lijnen gethematiseerd.

Ten eerste verschijnt de 'omgeving' in de analyse daar waar actoren de goed- of afkeuring van eventueel te vertonen gedrag als het ware meewegen in hun keuze tussen verschillende gedrags-alternatieven: de normatieve component van de attitude. Men schat in of een bepaald gedrag door andere actoren, door de bredere samenleving, positief dan wel negatief zal worden gesanctioneerd. Het is van belang te constateren dat daarmee een eenzijdige beïnvloedingsrelatie wordt verondersteld tussen macro- en micro-processen: de (normatieve) structuur ligt namelijk reeds vast. De maatschappelijke normen rond autogebruik, de omgang met afval e.d. worden als 'vaststaand' geaccepteerd. De actor kan alleen besluiten in welke mate hij of zij zich rekenschap wenst te geven van de bredere omgeving door zich al dan niet te 'conformereren' aan wat gezien wordt als gewenst of juist gedrag. De manier waarop actoren zelf mede invloed uitoefenen op de verandering van deze normatieve structuren blijft zodoende buiten de analyse.

Ten tweede verschijnt de invloed van de macro-structuur op micro-processen via de limitatieve gedragsdeterminanten. En ook hier geldt dat 'structuur' wordt opgevat als uitsluitend een beperkende faktor. Structuur is 'constraining' in de zin dat bepaalde handelingsopties worden uitgesloten omdat 'de samenleving' op een bepaalde manier

is georganiseerd. Als klassiek voorbeeld wordt vaak de milieubewuste openbaar vervoer gebruikster aangehaald die in een dorp woont waar geen bus- of treinverbinding bestaat. Ook hier geldt wederom dat er sprake is van een eenzijdige beïnvloedingsrelatie, waarbij een op zich onveranderbaar geachte structuur het handelen van actoren in determinerende zin bepaalt.

Geconcludeerd kan worden ten eerste dat binnen het attitude-gedrag-model 'structuur' in alle gevallen verschijnt als 'constraint' voor het gedrag van individuen. Belangrijker nog is de constatering dat men er niet in slaagt de wisselwerking tussen handelen en structuur conceptueel een plaats te geven binnen het model.

3.2.4. Het einde van een paradigma?

Tot zover onze kritische evaluatie van het attitude-gedrag-paradigma. Een evaluatie die primair was gericht op de theoretische aannamen die in dit paradigma liggen besloten. Een paradigma wordt, in de sociale wetenschappen, doorgaans niet 'weerlegd' (door theoretische argumenten danwel door empirische feiten) op een manier zoals verondersteld voor de natuurwetenschappen. Wanneer echter het uitblijven van empirische confirmaties zich voordoet in combinatie met een wassende stroom van kritiek op de theoretische grondslag van een paradigma, dan verliest het vroeg of laat zijn overtuigingskracht. Na twintig jaar het beeld te hebben bepaald binnen het sociaal wetenschappelijk milieu-onderzoek, lijkt het in de sociale psychologie gewortelde attitude-gedrag-paradigma geleidelijk plaats te maken voor een in de sociologie gewortelde 'leefstijl-milieupraktijken' paradigma.

Wanneer deze paradigma-wisseling slechts zou betekenen dat voor de ene geïsoleerde micro-benadering een andere in de plaats wordt gesteld, dan is nog niets gewonnen. Het attitude-gedrag-paradigma heeft door zijn onvermogen het micro-macro probleem op te lossen, de ongelukkige 'taakverdeling' bevestigd en versterkt die ook in de sociale milieuwetenschappen bestaat. Een taakverdeling tussen enerzijds de sociaalpsychologen die het micro-niveau - het gedrag van individuen - voor hun rekening zouden nemen en anderzijds de filosofen en sociologen die het macro-niveau - de lange termijn ontwikkeling van de maatschappij - moesten analyseren. Elke nieuwe benadering van milieugedrag zal beoordeeld moeten worden op de bijdrage die wordt geleverd aan het doorbreken van deze taakverdeling. Om de tweespalt te overbruggen zal het micro-macro vraagstuk zelf een plaats moeten krijgen in het centrum van de analyse.

Tenminste drie benaderingen voldoen aan dit criterium in die zin dat zij hun kracht zeggen te ontleen juist aan hun thematisering van het micro-macro probleem. Voordat wij de figuratie-sociologie en de structuratie-theorie introduceren, besteden wij eerst aandacht aan de benadering van het micro-macro probleem die het meest direct in het verlengde van het attitude-gedrag-paradigma ligt: de speltheorie.

3.3. Milieugedrag en collectieve goederen: de speltheoretische benadering

De problemen die er binnen het attitude-gedrag-paradigma ontstaan bij het vertalen van de uitkomsten van micro-processen naar hun consequenties op macro-niveau, zijn van verschillende zijden onderkend. Het milieugedrag van 'de' bevolking kan niet zonder meer worden opgevat als het resultaat van individuele keuze-processen op het geaggregeerde niveau van de samenleving. Veranderingen in de samenleving blijken niet simpelweg afgeleid of voorspeld te kunnen worden vanuit de keuze-processen van de afzonderlijke individuen.

Binnen de sociale milieuwetenschappen is deze discrepantie tussen micro-keuzes en macro-consequenties frequent tegemoet getreden met behulp van aan de speltheorie ontleende 'dilemma-modellen'. Van sociale dilemma's is sprake in al die situaties waarbij het 'rationeel' handelen van individuen leidt tot een voor het collectief sub-optimaal resultaat. Meer in het bijzonder worden speltheoretische redeneringen gebruikt om aan te tonen dat collectieve milieugoederen niet zonder een of andere vorm van overheidsinterventie tot stand zullen komen (Van Asperen, 1986).

In onze bespreking van de speltheorie ligt de nadruk op twee deelvragen die voor een theorie over de beïnvloeding van milieugedrag van belang zijn. Ten eerste blijkt ook binnen deze stroming weer een specifiek, 'ingeperkt' beeld van het handelend subject te worden gehanteerd. Een beeld dat afwijkt van de door normen en intenties geleide actor uit het attitude-gedrag-paradigma en dat wordt bepaald door de aanname dat actoren 'rationeel' calculeren (par. 3.3.1). Ten tweede werpt de speltheoretische benadering een nogal bijzonder licht op de rol van de overheid bij de beïnvloeding van milieugedrag. Waar in het verlengde van het attitude-gedrag-paradigma voorlichten en overtuigen de geeigende instrumenten lijken, verschijnt hier dwang als prototypisch voor de (overheids-) strategie van gedragsbeïnvloeding (3.3.2)

3.3.1. De rationele actor

Sinds G. Hardin in 1968 in zijn 'tragedy of the commons' de teloorgang van de meentgronden beschreef als uitkomst van een proces of dilemma dat prototypisch zou zijn voor de teloorgang van ons collectief goed 'milieu', zijn varianten van zijn basismodel toegepast op verschillende aspecten van het milieuvraagstuk (Hardin, 1968; Ester en Leeuw, 1978; Van Asperen, 1986; Tellegen en Wolsink, 1992). Op het terechte verwijt dat Hardin de historische situatie rond de commons in het Engeland van de 16e en 17e eeuw volstrekt verkeerd interpreteerde, zullen we hier niet ingaan (Cox, 1985; Achterhuis, 1986). Wat ons hier bezighoudt is vooral het theoretisch schema, het type van (spel-theoretische) verklaringen voor de relatie tussen micro-gedrag en macro-effect die door milieu-wetenschappers werden ontwikkeld en waarvoor Hardins' artikel het startsein betekende.

In sociale-dilemma-modellen verschijnt de individu als een rationele actor, waarbij rationeel handelen wordt gelijkgesteld met het bewust nastreven van een in economische termen uitgedrukt eigenbelang. Het gaat dus, bezien door de ogen van een filosoof of socioloog, om een sterk 'ingeperkte' definitie van rationaliteit. Een

definitie die toegesneden is op de situatie van 'de homo economicus in een schaarste economie' (Achterhuis, 1986, p. 222). Rationeel handelen, zo schrijven Tellegen en Wolsink, is bij Hardin niet veel meer dan economisch egoïsme.

Sommige auteurs haken reeds op dit punt af, omdat zij niet kunnen leven met dergelijk strikte, ingeperkte, zo men wil 'reductionistische' aannames omtrent het menselijk gedrag. Milieugedrag kan niet zinvol onderzocht worden vanuit een zo sterk ingeperkte definitie van rationaliteit, met zijn schaarste-logica en zijn economistische modellen ter verklaring van het misbruik van 'collectieve goederen' of ter voorspelling van het (niet) participeren in het tot stand brengen van collectieve goederen. De geschiedenis van de gemene gronden, aldus Achterhuis, toont ons juist een alternatieve omgangsvorm met milieugoederen. Daarbij worden zij opgevat niet als 'collectieve goederen' maar als 'gemeenheden' in de historisch correcte betekenis van het woord 'commons'. De omgangsvorm die past bij gemeenheden vooronderstelt het besef van een gedeelde verantwoordelijkheid en doet daarmee een beroep op een breder rationaliteitsbegrip dan door Hardin gehanteerd.

Waar Achterhuis afscheid neemt van dit type modellen vanwege de restrictieve assumpties over de aard van menselijk handelen, hebben anderen het model van de rationeel calculerende homo economicus geamendeerd met inzichten uit de psychologie. Een voorbeeld hiervan binnen de milieusociologie vormt de analyse van Ester en Leeuw (1978). Zij trachten binnen het raamwerk van Mancur Olsons' economische theorie over pressie-groepen de voorwaarden te specificeren voor participatie van individuen in het tot stand brengen van collectieve goederen. Olson stelde dat voor grotere groepen geldt dat "rational self-interested individuals will not act to achieve their common or group interests"(Olson, 1971, p.2). Individuen zullen dus niet participeren in het tot stand brengen van een collectief goed, tenzij participatie ook voor henzelf zichtbare voordelen oplevert. Voor grotere groepen geldt namelijk onvermijdelijk dat het zicht van een individu op de eigen bijdrage vermindert tegen de achtergrond van het cumulatieve effect van de bijdragen van anderen. Voeg daarbij het gegeven dat ook niet-participanten profiteren van een eenmaal tot stand gebracht collectief goed, en men begrijpt waarom actoren 'Na u..' zeggen of gaan 'Free riding'.

De oplossing voor het type dilemma's, dat zich dus juist rond milieugoederen als collectieve goederen voltrekt, is volgens Ester en Leeuw tweeledig. Ten eerste dient de eigen bijdrage van individuen zichtbaar gemaakt te worden. Ten tweede moeten aan de zichtbaar gemaakte vormen van milieugedrag 'selectieve stimuli' gekoppeld worden. Participatie dient beloond, non-participatie gestraft te worden. Zij bevelen, op grond van onderzoek waaruit de effectiviteit van een dergelijke vorm van gedragsbeïnvloeding zonneklaar naar voren was gekomen, het model van straffen-en-belonen aan als uitgangspunt voor een beleid ter beïnvloeding van milieugedrag. Een belangrijk voordeel van milieubeleid dat is gebaseerd op een dergelijk 'prikkelmodel' is, dat "ook niet-milieubewuste personen, die weinig of geen kennis hebben omtrent ecologisch verantwoord en inpasbaar handelen, tóch gemotiveerd zijn om zich milieuvriendelijk te gedragen" (Ester en Leeuw, 1978, p. 27)

3.3.2. De overheid en de commons

Het artikel van Hardin is niet alleen een klassieker geworden in de milieuwetenschappen vanwege de discussie die het losmaakte over de drijfveren achter het handelen van mensen. Het combineerde namelijk een specifieke invulling van de rationele actor met een tweede kernvraag voor de milieuwetenschappen: de rol van de overheid vis á vis burgers in de omgang met milieugoederen. De oplossing die Hardin naar voren schoof voor het dilemma van de commons was ófwel privatisering van de gemene gronden ófwel ingrijpen door de overheid. Om aan de consumptie van milieugoederen beperkingen op te leggen staan, zo schrijven Tellegen en Wolsink, in de praktijk twee wegen open: staatsregulering of privatisering, dat wil zeggen het in particulier eigendom geven van collectieve goederen. Privatisering is, gezien karakter van veel milieugoederen, vaak niet mogelijk en bovendien geen garantie voor verantwoord beheer. Daarom "leiden al deze overwegingen uiteindelijk naar de overheid als hoeder van het collectieve belang en dus als beschermer van het milieu" (Tellegen en Wolsink, 1992, p. 90). Ook wanneer men het in historisch perspectief bekijkt, dan blijken milieu-arrangementen - net als de arrangementen van de verzorgingsstaat - tot steeds verdergaande vormen van centralisatie en collectivisering te (moeten) leiden, tot aan de wereldregering toe (De Swaan, 1992).

Of het nu op een eenvoudige, a-historische (Ester en Leeuw, 1978) of op een zeer sophisticated en historische wijze (De Swaan) gebeurt, steeds leidt de toepassing van de theorie van Olson tot de conclusie dat voor de omgang met milieugoederen als collectieve goederen (overheids) dwang noodzakelijk is om te komen tot een inperking/regulering van de vrijheid van handelen van de rationele actor. Immers, "the social arrangements that produce *responsibility* are arrangements that create *coercion*, of some sort" (Hardin, p.1247 curs. GS). Zonder overheidswang leidt de vrijheid om auto te blijven rijden, te vervuilen of kinderen te maken tot de ondergang van de aarde. Milieu-arrangementen komen niet tot stand door een beroep te doen op het geweten en de verantwoordelijkheid van individuen. Verantwoordelijkheid, dat wil zeggen handelen dat afstand neemt van waargenomen eigenbelang, is het resultaat van dwang.

Op dit - versimpeld weergegeven - grondschemata met betrekking tot de relatie tussen gedrag en structuur binnen de speltheorie zijn twee kritiekpunten mogelijk die beide samenhangen met het a-historische karakter van de speltheorie zelf. Ten eerste veronderstelt het model van de rationele actor dat mensen zich altijd en overal gedragen als mensen die "just completed an undergraduate course in welfare economics and game theory" (Offe, 1990, p.154). Echter wat geldt als 'rationeel' handelen is niet alleen afhankelijk van de assumpties van de auteur over het gedrag van mensen, het is ook historisch variabel, juist als gevolg van het ontstaan van nieuwe structuren of arrangementen. Wat op tijdstip X geldt als een legitieme vorm van handelen c.q. als 'rationeel' nastreven van het eigenbelang kan op tijdstip Y worden beschouwd als een legitieme noch rationele definitie van wat geldt als eigenbelang. Om dit proces te illustreren kan men, zoals Achterhuis doet, terug grijpen op de lange termijn historische processen waarbij de 'logica van de schaarse' geleidelijk de 'logica van de gemeenschap' ondermijnt en zodoende als het ware Hardins' rationele wezens voortbrengt. Het proces kan ook geïllustreerd worden door te wijzen op veranderingen die zich op een veel kortere tijdsas en in het heden

voltrekken. De definities van 'goed ondernemerschap' of een 'verantwoorde leefstijl' veranderen als gevolg van zich wijzigende structuren of milieu-arrangementen, die op hun beurt weer gereproduceerd worden door het handelen van ondernemers en burgers. Over de 'rationaliteit' van individuele keuzes kan geen uitspraak worden gedaan zonder de historisch maatschappelijke context te bestuderen waarbinnen die rationele keuzes zich voltrekken. Ten tweede is ook de uitkomst van sociale dilemma processen niet historisch invariant en zonder meer gelijk te stellen met staats-arrangementen. Enkele decennia van milieubeleid hebben de ervaring opgeleverd dat milieu-arrangementen in talrijke mengvormen kunnen optreden, van collectief via quasi-collectief naar privaat. Niet alle milieu-wegen leiden naar de staat.

Als tussentijdse conclusie mag gelden dat ook de speltheoretische benadering van het actor-structuur-probleem, van het micro-macro-dilemma geen bevredigende oplossingen biedt (9). Waar in het attitude-gedrag-paradigma het model van de handelende actor werd ingeperkt tot een homo-psychologicus, wordt de actor in de speltheorie - ook wanneer die wordt toegepast door sociologen - ten onrechte gereduceerd tot een homo-economicus. Bovendien geldt in beide benaderingen dat structuur primair wordt gelijkgesteld met dwang, met de inperking van de handelingsvrijheid.

De speltheoretische benadering is niet de enige stroming binnen de sociale wetenschappen waarvoor geldt dat de theorievorming in belangrijke mate is gericht op het conceptualiseren van de relatie tussen het micro- en het macro-niveau. Binnen de sociologie danken de figuratie-sociologie van N. Elias en de zogenoemde structuratietheorieën van A. Giddens en P. Bourdieu hun grote populariteit in niet onbelangrijke mate aan het feit dat met deze benaderingen de claim is verbonden dat zij het actor-structuur probleem op een theoretisch bevredigende wijze opgelost hebben en zodoende een brug geslagen hebben tussen de bestaande micro- en macro-benaderingen binnen de sociologie. We gaan eerst in op de figuratie-sociologie en haar toepassingen binnen het sociaal-wetenschappelijke milieuveld.

3.4. Milieu als beschavingsopdracht: de figuratie-sociologie

In het begrip civilisatie of beschaving worden de lange termijn veranderingen in gewoonten en gedrag samengevat die Elias bestudeerde in zijn hoofdwerk 'Über den Prozess der Zivilisation' (Elias, 1982). In zijn onderzoek naar dit beschavingsproces combineerde deze socioloog een 'sociogenetische' met een 'psychogenetische' invalshoek, daarbij een rechtstreeks verband leggend tussen lange termijn structurele ontwikkelingen in de Westeuropese samenlevingen enerzijds en de veranderde drift- of affectbeheersing van individuen anderzijds. Beschaving neemt toe daar en wanneer mensen meer en meervoudig van elkaar afhankelijk worden en het gedrag van steeds meer mensen op elkaar 'afgestemd' moet worden. In de loop der eeuwen zien we steeds complexer vormen van maatschappelijke organisatie ontstaan, waarbij - in termen van de figuratiesociologie - de interdependentieketens steeds langer worden en meer vertakt zijn. Deze toenemende interdependencies leiden tot of zijn alleen mogelijk bij een proces van toenemende zelfbeheersing van individuen. Om de verschillen in gedrag in simpele en complexe maatschappijen te illustreren gebruikt Elias onder andere het voorbeeld van het weggedrag. Een voorbeeld dat, zeker gezien

de huidige discussie over het moderne verkeer en beschaving, het waard is uitvoerig geciteerd te worden:

"Men denke aan de oneffen, ongeplaveide, door regen en wind verwoestbare landwegen van een eenvoudige krijgssamenleving met ruileconomie. Afgezien van enkele uitzonderingen is er heel weinig verkeer; het grootste gevaar dat mensen hier voor elkaar vormen, is dat men overvallen wordt. Wanneer mensen (...) hun blik gericht hebben op de weg zelf, dan gebeurt dat in eerste instantie omdat ze steeds verdacht moeten zijn op een gewapende overval, en pas in tweede of derde instantie omdat ze voor iemand moeten uitwijken. Het leven op de grote wegen in deze maatschappij vereist een permanente bereidheid tot vechten en tot het hartstochtelijk verdedigen van eigen leven of bezit tegen een lijfelijke aanval. Het verkeer in de hoofdstraten van een grote stad in de gedifferentieerde maatschappij van onze tijd vereist een heel andere persoonlijkheidsstructuur. Hier is het gevaar van een roof- of krijgsoverval minimaal. Overal rijden auto's met hoge snelheid; voetgangers en fietsers proberen in het gedrang van de auto's hun weg te vinden; op grote kruisingen wordt het verkeer geregeld door verkeerslichten. Maar deze uiterlijke regulering is uiteindelijk daarop afgestemd, dat elk individu zijn gedrag overeenkomstig de eisen van deze vervlechting zelf reguleert. Het grootste gevaar dat mensen hier voor elkaar vormen, ontstaat wanneer iemand in dit geheel zijn zelfcontrole verliest. Voortdurende zelfcontrole, een hoogst gedifferentieerde zelfregulering van het gedrag is vereist opdat de enkeling in deze drukte zijn weg kan vinden". (Elias, 1982, p. 243- 244)

Deze passage over het verkeer is geschreven door een socioloog die zelf nog de tijd meemaakte dat zich nauwelijks auto's op de weg bevonden. Mede daardoor was hij zich als geen ander bewust van het feit dat de zelfcontrole die het moderne verkeer van mensen vergt de uitkomst is van een historisch gegroeide situatie. Voor latere generaties is het moderne verkeer een vanzelfsprekende zaak in die zin dat zij als het ware 'automatisch' een zeer complex stelsel van regels toepassen in een veelheid van situaties. De maatschappelijk afgesproken en vastgelegde regels worden tot een 'tweede natuur', waardoor zij als het ware vanuit de stand van de automatische piloot worden toegepast. Maatschappelijke dwang wordt zelfdwang.

Zoals de spelregels van het verkeer door mensen in de loop van enkele decennia werden ontwikkeld en 'verinnerlijkt', zo zal het ook moeten gaan met de regels van goed milieugedrag die op dit moment in ontwikkeling zijn en die door mensen verinnerlijkt moeten worden. Maatschappelijke milieudwang moet in milieuzelfdwang worden omgezet op een zódanige wijze dat milieuvriendelijk gedrag vanzelfsprekend wordt. Wanneer dat proces is voltooid dan beschikken wij ook over een automatische piloot die ons gedrag in de voor het milieu goede richting stuurt.

Op deze manier uitgelegd is het begrip (milieu)beschaving een vrij neutraal begrip. Het vestigt er de aandacht op dat de maatschappelijke trendbreuken zoals onder andere door de CLTM bepleit, op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven uiteindelijk ook hun weerslag moeten krijgen op het niveau van het alledaagse denken en doen van de meerderheid der bevolking (CLTM, 1992). Anders gezegd, met het begrip milieubeschaving kan men weinig moeite hebben wanneer het de lange

termijn veranderingen in de westerse cultuur moet beschrijven op een manier zoals Elias dat deed ten aanzien van kookgewoonten, kledgewoonten en sexualiteit.

In de toepassing van Elias' theorie over beschaving en (milieu)gedrag binnen het sociaal wetenschappelijk milieuonderzoek spelen echter twee problemen een rol die nadere uitwerking en toelichting vereisen. Ten eerste is er de vraag in hoeverre milieubeschaving de uitkomst is van een gepland proces waarbij het 'voorbeeldige' gedrag van een elite op de een of andere manier wordt 'overgedragen' op andere delen van de bevolking. Ten tweede is er de vraag naar de inhoud, het karakter van wat uit milieu-oogpunt mag gelden als 'beschaafd gedrag'. In het huidige onderzoek wordt op de laatstgenoemde vraag geantwoord dat milieubeschaafd gedrag gelijk staat aan matiging, soberheid en het 'afzien van consumptie'. Zoals veel mensen het roken of ongezond eten hebben opgegeven, zo zullen zij ook het autorijden kunnen opgeven. We komen op deze kwestie meer uitvoerig terug in deel II van de paper, waar zal worden beweerd dat het benutten van status-motieven in het bevorderen van milieuvriendelijk gedrag evenzeer mogelijk is in het kader van een meer gedifferentieerde en genuanceerde kritiek op de consumptiemaatschappij. Op deze plaats zullen we nader ingaan op de eerste vraag, die betrekking heeft op het karakter van het beschavingsproces en de rol van de maatschappelijke elite in het bevorderen van milieubeschaving.

In Elias' beschrijving van het beschavingsproces wordt benadrukt dat het beschavingsproces niet primair moet worden gezien als een doelbewust, rationeel gepland veranderingsproces maar als een deels onbedoeld gevolg van veranderende maatschappelijke machtsverhoudingen. Door de geleidelijke en voor de periode van de 16e tot de 18e eeuw specifieke concentratie van macht in handen van de monarch, van de gecentraliseerde staatsbureaucratie, werden de 'hoofse manieren' belangrijk wanneer het erom ging te laten zien tot welke sociale klasse men behoorde. Goede manieren, beschaafd gedrag, was het gedrag van de adellijke elite. Om erbij te horen ging men deze gedragsvorm overnemen ook in kringen van de opkomende burgerij. Hoewel de preciese vorm en invulling per land varieerde (Elias beschrijft uitvoerig de verschillen tussen Frankrijk en Duitsland), zien we in de 17e, 18e en 19e eeuw in Europa dus een mengsel van adellijke en burgerlijke gedragswijzen ontstaan en deze gedragswijzen sijn geleidelijk door ook naar de opklimmende lagere sociale lagen.

Dit algemene idee van de maatschappelijk bovenlaag als model voor wat geldt als beschaafd gedrag wordt ook teruggevonden in bijvoorbeeld studies over het ontstaan van woonbeschaving in de periode 1850-1950: arbeiders en arbeidersvrouwen werd geleerd hoe een woning te gebruiken, schoon te houden etc. Echter in tegenstelling tot Elias' analyse van het lange-termijn civilisatieproces als deels onbedoeld gevolg van veranderende machtsverhoudingen ligt hier nadrukkelijk wèl het accent op beschaving als iets dat bewust wordt gepland en onderwezen. Hier was sprake van een beschavings*offensief* dat gericht was op lagere sociale klasse en dat meer terreinen omvatte dan het wonen alleen. De inzet van het beschavings*offensief* was de bestrijding van 'onmaatschappelijkheid' in de zin van drankmisbruik, slechte zeden, gebrek aan kennis etc.

Het onderscheid tussen beschavingsproces en beschavingsoffensief is niet zonder betekenis. Waar het neutrale begrip milieubeschaving overgaat in het taakstellende begrip beschavingsoffensief, is het van belang de toepasbaarheid van de aan Elias ontleende denkschema's over de rol van de (zichzelf) beschavende elite op zijn juiste waarde te schatten voor de toepassing binnen het onderzoek naar milieuge drag. Hoewel de verleiding groot is om de binnen de civilisatie-theorie gehanteerde denkschema's ook maar op de milieubeschaving toe te passen, lijkt hier toch enige voorzichtigheid op zijn plaats. Geldt ook voor *milieubeschaafd* gedrag dat wat hogere klassen doen model kan staan voor toekomstig en gewenst gedrag van de lagere sociale strata? En is, omgekeerd, onbeschaafd gedrag c.q. milieuvervuiling iets dat juist bij lagere bevolkingsgroepen aangetroffen kan worden? Zijn de hogere strata bezig zich te onderscheiden door in hun gedrag de 'distance to necessity' (Bourdieu) in te vullen als 'distance to pollution' en het daarmee als distinctie-middel te accentueren. En - mocht dit zo zijn -, ligt dan niet in het verlengde van dit distinctieproces door de 'rijken' een gelijktijdige negatieve stereotypering van het milieuge drag van de 'armen' voor de hand?

Op de hier geformuleerde vragen is (nog) geen eenduidig antwoord mogelijk. De reden daarvoor is simpelweg dat het onderzoek naar de relatie tussen sociale klasse en milieubedrijf nog in de kinderschoenen staat. Wellicht mede omdat systematisch onderzoek op dit punt ontbreekt (10), kunnen de speculaties over de sociaal differentiële effecten van een samenleving met duurzamer consumptiepatronen nog alle kanten uit. Waar R. Janssen in een 'maatschappij van soberheid' juist winst ziet voor de lagere sociale klassen vanwege de maatschappelijke opwaardering van hun (uit noodzaak geboren) sobere levensstijl, suggereert Goudsblom geheel in lijn met de Elias-theorie dat ervaringen met eet- en rookgewoonten juist de verwachting rechtvaardigen dat eerder bij de elite een 'toenemende neiging tot grotere terughoudendheid' zal ontstaan (Janssen, 1990; Goudsblom, 1993).

Zolang wij voor de doelgroep burgers-consumenten niet weten wat wij bijvoorbeeld voor de doelgroepen industrie en landbouw wél weten namelijk wie (groot-klein; rijk-arm) in welk opzicht (vervuiling, uitputting, aantasting, energiegebruik) en op welke deelterreinen (akkerbouw-veeteelt; tuinonderhoud-vakanties) de grootste vervuilers zijn, past ons terughoudendheid en bescheidenheid in het doen van aanbevelingen omtrent de wijze waarop statusmotieven kunnen worden benut in een strategie voor de beïnvloeding van het milieuge drag binnen de doelgroep consumenten. Het advies van Goudsblom om "niet te aarzelen (...) gebruik te maken van moreel minder hoog genoteerde aangrijpingspunten zoals het statusmotief - ook ter stigmatisering en criminalisering van milieuschadelijk gedrag" (Goudsblom, 1993, p. 18) lijkt ons dan ook prematuur gezien de huidige stand van zaken in het sociaal wetenschappelijk milieu-onderzoek. Niet alleen ontbreekt het ons aan betrouwbare empirische gegevens betreffende de feitelijke milieubelasting van (de levensstijlen van) verschillende categorieën van de doelgroep burger-consumenten, ook de theoretische begrippen die aan dergelijk onderzoek ten grondslag kunnen liggen zijn nog onvoldoende uitgewerkt. Met deze laatste taak, het ontwikkelen van meer gedetailleerd conceptueel kader voor de bestudering van milieuge drag, wordt een begin gemaakt in de volgende paragraaf.

4. ECOLOGISCHE MODERNISERING EN DE STRUCTURATIE-THEORIE; EEN AANZET TOT EEN ANDERE BENADERING

In onze bespreking van bestaande benaderingswijzen van milieuge drag is een aantal elementen naar voren gekomen die een onmisbaar onderdeel uitmaken van een theorie over (de beïnvloeding van) milieuge drag. Zo wijst de attitude-gedrag-benadering op de belangrijke rol die normen, waarden en motieven van de actor spelen in beslissingen rond milieuge drag. De rational-choice-benadering attendeerde ons op de economische rationaliteit in en achter het handelen van calculerende actoren en op de macro-effecten van micro-beslissingen. Bij de bespreking van milieuge drag in relatie tot het beschavingsproces tenslotte kwam de belangrijke rol naar voren die statusmotieven, processen van distinctie en macht, spelen in het milieuge drag van (groepen van) mensen.

Deze waardevolle elementen dienen een plaats te krijgen in een benadering van milieuge drag die bovendien tegemoet komt aan de belangrijkste kritiekpunten die werden geformuleerd ten aanzien van de bestaande theorieën en onderzoeksmodellen. Kritiekpunten die betrekking hadden op het onderzoeken van enkelvoudige (milieu-) gedragingen, de verzelfstandiging van redenen en motieven ten opzichte van gedragspraktijken, de povere thematisering van de relatie tussen gedrag en structuur, de ingeperkte definitie van 'economische' rationaliteit van actoren en tenslotte het onvoldoende gespecificeerde karakter van de relatie tussen milieu-status en sociale klasse.

Wanneer hier de structuratie-theorie van A. Giddens gekozen wordt als vertrekpunt voor de ontwikkeling van een alternatief 'gedragsmodel' en de daarmee te verbinden vraagstellingen voor onderzoek naar milieuge drag, dan wil daarmee niet de suggestie zijn gewekt dat deze theorie als panacee kan worden beschouwd, als een panklaar recept voor het doen van milieu-onderzoek. De structuratie-theorie is een zogenoemde formele theorie -een stelsel van met elkaar samenhangende begrippen - die, in onderscheid met een 'substantiële' theorie, geen directe verwijzingen bevat naar de empirische werkelijkheid zoals bijvoorbeeld de ontwikkelingen in het Nederlandse milieubeleid. Het is een theorie waarin het begrip 'milieu-gedrag' niet voorkomt omdat het een algemene, sociologische handelings-theorie betreft. De theorie zal dus ingekaderd, uitgewerkt en aangepast moeten worden met het oog op een zinvolle toepassing in empirisch milieu-onderzoek. De inkadering binnen een milieu-sociologisch kader wordt besproken in par. 4.1, waar wij de door E.W. Hofstee gedefinieerde begrippen 'milieubedrijf' en 'milieubeheer(sing)' nader toelichten. Hoewel we er niet aan (willen) ontkomen om enkele voor onze bespreking van milieuge drag cruciale begrippen uit de theorie nader toe te lichten, zien we af van een zelfstandige 'introdactie' in de structuratietheorie (11). Voor het doel van onze bespreking zal deze theorie worden samengevat in een 'gedragsmodel' dat van een vergelijkbare eenvoud is als het attitude-gedrag-model (4.2). Aan de hand van dit schema worden drie thema's nader uitgewerkt die tot nu toe als rode draad door onze bespreking lopen: de wisselwerking tussen gedrag en structuur (4.3), de levensstijl van individuele burger-consumenten (4.4) en de rol van intenties, redenen en motieven in het handelen van actoren (4.5.).

Omdat de structuratietheorie een formele theorie is, ontbeert zij een normatief 'Leitbild' voor gedragsverandering in de richting van een duurzamer samenleving. Daarom dienen de centrale begrippen uit deze theorie te worden verbonden met de theorie van de ecologische modernisering van productie en -consumptiepatronen. Eerst wanneer men de verbinding legt met deze substantiële theorie, wordt het mogelijk nader in te gaan op de vraag wat *duurzamer* levensstijlen zijn (4.6).

4.1. Milieubeheer door burger-consumenten

Milieugedrag, aldus Wolsink, is geen zinvol concept en we zouden er maar beter geen gebruik meer van moeten maken in theorievorming en onderzoek (Tellegen en Wolsink, 1992, p. 98). Deze radicale suggestie wordt ingegeven door de constatering dat er in de praktijk van het milieu-onderzoek oneindig veel definities gehanteerd blijken te worden van milieuvriendelijk en milieu-onvriendelijk gedrag. Vertoont de plantsoenmedewerker die zwerfvuil opruimt milieuvriendelijk gedrag? Is bewust thuisblijven van wintersportvakantie milieuvriendelijk gedrag? Niet alleen het categoriseren van (milieu)handelingen blijkt problematisch, dat zijn ook de criteria die men daarbij gebruikt. Heeft de categorisering van milieuvriendelijk versus -onvriendelijk gedrag plaats op grond van objectief vast te stellen milieu-effecten van het handelen of is het beter de indeling te baseren op de subjectieve betekenis die actoren toekennen aan hun gedrag, waarbij dat gedrag milieuvriendelijk wordt genoemd wat mensen zelf 'ervaren' als milieuvriendelijk? Allemaal vragen die het ontwerpen van een eenduidige typologie van milieugedrag compliceren op een zódanige manier, dat de auteur voorstelt de zaak maar helemaal te vergeten.

Het komt ons voor dat Wolsink met deze suggestie iets te snel het kind met het empirisch vertroebelde badwater weggooit. Het komt er juist op aan om begrippen als 'milieugedrag' en 'duurzame(r) levensstijlen' een conceptueel heldere lading mee te geven binnen theorievorming en onderzoek rond milieugedrag. Dat een formele theorie c.q. dat formele begrippen bij hun toepassing in empirische onderzoek altijd een specifieke invulling krijgen, zal Wolsink bekend zijn. Zijn vraag heeft daarom betrekking op het bestaansrecht binnen de algemene sociologie van formele - transhistorische - begrippen die blijvend zijn verbonden met theorievorming en onderzoek rond het milieuvraagstuk. Waar Wolsink lijkt terug te schrikken voor dergelijke nieuwe begrippen, werden reeds in 1972 door E.W. Hofstee twee van deze begrippen gedefiniëerd: *milieubedrijf* en *milieubeheer* (12). Begrippen die het studie-object zouden vormen van de milieusociologie als nieuwe sub-discipline of als nieuw toepassingsgebied binnen de algemene sociologie. Milieubedrijf is, aldus Hofstee, "menselijk handelen leidende tot een verandering van het fysieke milieu, die nu of in de toekomst menselijk welzijn ongunstig beïnvloedt". En het begrip milieubeheer werd gedefiniëerd als "bewust menselijk handelen om milieubedrijf te voorkomen, te verminderen en/of de gevolgen hiervan te bestrijden danwel te compenseren" (Hofstee, 1972, p. 1). De milieusociologie heeft als belangrijkste taak om - gebruik makend van in de sociologie beschikbare theorieën en methoden over (de beïnvloeding van) menselijk gedrag - studie te maken van de maatschappelijke fenomenen milieubedrijf en milieubeheer.

Het begrip milieubeheer werd, zeker in het begin van de jaren zeventig, aanvankelijk sterk geassocieerd met (de 'inrichtings'-tak van) het overheidsbeleid. Milieubeheer, zo beweerde Hofstee terecht, hoeft echter geenszins beperkt te blijven tot het handelen van de overheid. Ook bedrijven, scholen en burger-consumenten 'doen' aan milieubeheer. Wij richten ons hier specifiek op het milieubeheer van burger-consumenten. Wanneer men het milieubeheer van of door burger-consumenten onderzoekt dan hanteert men andere vraagstellingen dan wanneer onderzoek wordt gedaan naar het milieubeheer van ondernemingen of van de overheid. De definities van Hofstee doen niets meer (en ook niets minder) dan ons attenderen op het feit dat voor de analyse van milieubeheer op welk niveau dan ook twee uitgangspunten van belang zijn. Ten eerste verwijst milieubeheer naar menselijk handelen dat wordt gethematiseerd vanuit (kennis van) de effecten van het handelen op het fysieke milieu. Ten tweede gaat het bij milieubeheer om 'bewust' menselijk handelen in termen van menselijk handelen gericht op het realiseren van bepaalde doeleinden die men zichzelf stelt. Bewust handelen staat bij Hofstee voor intentioneel handelen. Op onze invulling van deze uitgangspunten komen we terug na de introductie van een formele theorie waarmee het milieubeheer van burger-consumenten nader kan worden geanalyseerd: de structuratie-theorie.

4.2. Schets van een gedragsmodel vanuit de structuratie-theorie

Binnen de structuratie-theorie van A. Giddens vormen de (empirisch oneindig variabele) gedragspraktijken waarin actoren participeren het belangrijkste aangrijpingspunt voor de analyse van milieugedrag. Het gedrag van individuen, de redenen, belangen en motieven die individuen hebben of geven voor hun gedrag worden dus onderzocht in de context van met anderen gedeelde, tijd-ruimtelijk gesitueerde gedragspraktijken. Opvattingen, normen en waarden met betrekking tot (milieuvriendelijk) handelen bestaan dus niet in een 'sociaal vacuum' -zoals verondersteld binnen het sociaal-psychologische model - maar moeten geanalyseerd worden in hun context, dat wil zeggen als de *regels* die 'horen' bij die specifieke, met anderen gedeelde gedragspraktijk. Ook de (relatieve) 'macht' van de actor om zijn of haar handelingsverloop een andere wending te geven is context-specifiek en verwijst naar de *hulpbronnen* die zijn geïmpliceerd in de reproductie van de handelingspraktijk. Regels en hulpbronnen tezamen vormen binnen de structuratietheorie de structuren die verbonden zijn met interactie-praktijken.

Zoals gezegd geeft een formele theorie niet aan welke sets van handelingspraktijken centraal worden gesteld in het onderzoek. Hier zijn de keuzes die de onderzoeker maakt doorslaggevend. Wij hebben in verband met het thema van duurzame(r) levensstijlen en consumptiepatronen enkele gedragspraktijken gekozen die direct verband houden met (het consumptiegedrag van) huishoudens c.q. primaire leefverbanden. De in figuur 2 genoemde gedragspraktijken hebben uitsluitend illustratieve waarde.

actor/agent-----handelen-----gedragspraktijken-----structuren

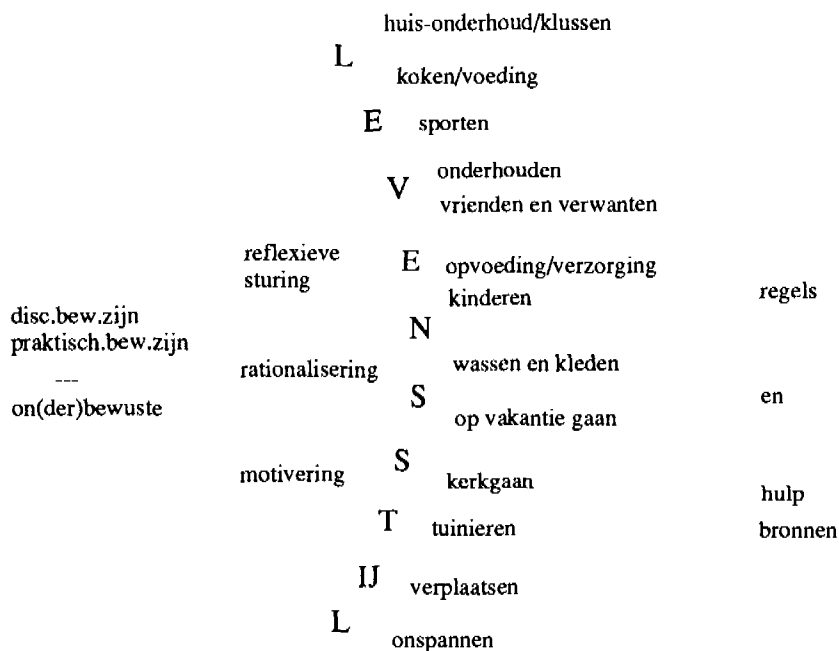

fig. 2 schets van een handelingsmodel

4.3. Gedragspraktijken en het micro-macro-probleem

Voor de bespreking van de relatie tussen gedrag en structuur en het daarmee verbonden onderscheid tussen micro-en macro- processen is het noodzakelijk een van de meest cruciale begrippen uit de structuratie-theorie nader te introduceren: het begrip 'dualiteit van structuur'. Het begrip dualiteit van structuur verwijst naar het 'dubbel-karakter' van structuren c.q. van de regels en hulpbronnen die betrokken zijn bij de (re)productie en transformatie van sociale systemen (die kunnen worden opgevat als sets van handelingspraktijken). Enerzijds zijn actoren als het ware 'gedwongen' in hun handelen gebruik te maken van bestaande regels en hulpbronnen; structuren zijn dan 'medium' in die zin dat zij het handelen mogelijk maken. Anderzijds worden die structuren zelf in en door het handelen van actoren als het ware bevestigd in hun (voort)bestaan. Structuur is dan 'resultaat' van het handelen. De werking van het principe van de dualiteit van structuur kan aan de hand van uiteenlopende voorbeelden worden geïllustreerd. Giddens gebruikt vaak het voorbeeld van (het spreken van) de taal. Wij zullen gebruik maken van het in onze context aansprekende voorbeeld dat door Van der Poel wordt gebruikt: de deelname aan het verkeerssysteem. "Vergelijk een enkele autorit met het bestaan van een 'verkeerssysteem', gestructureerd door verkeersreglement, wegenstelsel, bebording, voertuigen,

enz. Bij iedere autorit wordt gebruik gemaakt van de regels en hulpbronnen van het verkeerssysteem bij de vormgeving van de autorit (rij-eigenschappen van de auto, stoppen voor rood licht, rechts houden). Tegelijkertijd echter bevestigt het gebruik van de structuur het (voort)bestaan van die structuur, en daarmee van het verkeerssysteem" (Van der Poel, 1993, p. 128).

Binnen de structuratietheorie zijn de begrippen micro en macro welbewust uitgebannen uit het vocabulaire waarmee de sociale werkelijkheid wordt geanalyseerd. De reden hiervoor is dat met deze begrippen in de loop der tijd teveel associaties verbonden zijn geraakt, die onderzoekers op het verkeerde spoor kunnen zetten, zoals de gelijkstelling van micro-processen met 'subjectiviteit' en 'handelingsvrijheid' tegenover macro-processen opgevat als 'objectieve', de handelingsvrijheid inperkende 'structuren'. Om, onder vermindering van de micro-macro terminologie, toch de verschillende aangrijpingspunten voor onderzoek naar sociale praktijken aan te duiden, worden de termen 'institutionele analyse' respectievelijk 'analyse van strategisch gedrag' gehanteerd. Simpel gezegd gaat het om de vraag of men gedragspraktijken in termen van ons schema van 'rechtsom' dan wel van 'linksom' benadert. In de institutionele analyse van gedragspraktijken worden de kennis en vaardigheden van actoren even 'tussen haakjes' geplaatst en de focus ligt op de instituties als voortdurend gereproduceerde regels en hulpbronnen. In het voorbeeld van het verkeerssysteem bestuderen we de verandering van auto-mobielen onder invloed van technologische ontwikkelingen, de veranderingen in de verkeersspelregels, de ontwikkelingen in de verkeersinfrastructuur, de afstemming en inpassing van auto-mobiliteit met andere vormen van mobiliteit etc. In de analyse van strategisch gedrag wordt het onderzoek gericht op de linkerkant van ons schema: hier worden de eigenschappen van de interactie-setting, de context van handelingspraktijken 'tussen haakjes' gezet c.q. als vertrekpunt of gegeven uitgangssituatie voor het onderzoek beschouwd en ligt de focus op de manier waarop actoren gebruik maken van structuren, op de kennis die zij gebruiken in de sturing van hun handelen en op de hulpbronnen die zij daarbij kunnen mobiliseren. In termen van ons verkeersvoorbeeld gaat het om het soort auto dat men kiest, de doelen waarvoor men het ding gebruikt in afweging met alternatieve verplaatsingsmogelijkheden, de omgang met verkeersregels, de (on)afhankelijkheid die men bezit ten opzichte van experts bij het op de weg c.q. aan de praat houden van het apparaat etc.

In onderstaande bespreken wij enkele begrippen die een rol spelen in de analyse van strategisch (milieu)gedrag van individuen of actoren. Begrippen die met name gebruikt zullen worden in het type onderzoek dat men micro-studies noemt. Als formele begrippen echter zijn zij, vanwege de dualiteit van structuur, in hun geldigheid niet beperkt tot micro-processen. Binnen de structuratie-theorie is een onderscheid tussen individueel gedrag en institutioneel gedrag (Tellegen en Wolsink, 1992, p. 98) onhoudbaar.

4.4. Levensstijlen en de rol van individuen

Het handelen van actoren, zo wordt in figuur 2 gesuggereerd, 'waaiert uiteen' over een groot aantal onderscheiden gedragspraktijken. Maar uiteenwaaieren is niet hetzelfde als uiteenvallen, volledig los van elkaar komen te staan. Het begrip levensstijl (13)

als formeel begrip verwijst naar de specifieke vorm van integratie die actoren tot stand brengen. In hun levensstijl integreren mensen tot op zekere hoogte de uiteenlopende gedragspraktijken die te zamen hun dagelijks leven opspannen. De actor 'verbindt' die afzonderlijke gedragspraktijken op een voor hem of haar specifieke wijze. Levensstijl als beschrijvend begrip is in dit verband - zo constateert Mommaas (1993, p. 160) - een synoniem voor het klassieke begrip 'gedragsspatroon'. Maar het begrip levensstijl verwijst niet alleen naar het formele proces van integratie van handelingspraktijken. Het verwijst ook naar 'het verhaal' dat de actor daarbij vertelt. Bij een levensstijl past een levensverhaal in die zin dat in en door die specifieke verbinding van praktijken de actor tot uitdrukking brengt wie hij of zij is of wil zijn. In de levensstijl wordt de zelf-identiteit, de 'narrative of the self' tot uitdrukking gebracht. In de definitie die Giddens geeft van het begrip levensstijl komen beide elementen naar voren: "A lifestyle can be defined as a more or less integrated set of practices which an individual embraces, not only because such practices fulfil utilitarian needs, but because they give material form to a particular narrative of self-identity" (Giddens, 1991, 81).

Het begrip levensstijl geeft dus de samenhang aan die tussen sociale praktijken bestaat op het niveau van het individu. Het geeft coherentie aan het gedrag van mensen. Nauwkeuriger gezegd verwijst het leefstijl-begrip naar de *mate van coherentie* die valt te bespeuren in het gedrag van individuen. Munters heeft erop gewezen dat in dit verband het begrip levensstijl eigenlijk een anachronisme is. Het paste bij de tijd van A. Kuyper, toen mensen ernaar streefden om hun gedrag in zeer uiteenlopende contexten van het alledaagse leven in te richten naar de 'foundational principles' die in de Gereformeerde traditie lagen besloten. Levensstijl is in die zin een 'totaliserend' begrip dat niet past bij de moderne, post-traditionele en pluriforme samenleving. In plaats van het begrip leefstijl te centraal te stellen als medium voor samenhang en coherentie ware het beter te spreken over de 'vergruizing' van leefstijlen (Munters, 1991). Dit probleem van de fragmentering of segmentering van leefstijlen is ook door Giddens onderkend: "partly because of the existence of multiple milieux of action, lifestyle choices and activities very often tend to be segmental for the individual: modes of action followed in one context may be more or less substantially at variance with those adopted in others. I shall call these segments *lifestyle sectors*. A lifestyle sector concerns a time-space 'slice' of an individual's overall activities, within which a reasonably consistent and ordered set of practices is adopted and enacted" (Giddens, 1991, p. 83). Om een voor zichzelf en anderen 'geloofwaardig' verhaal over de eigen identiteit overeind te houden, is een zekere coherentie in de levensstijl en daarmee een zekere afstemming en integratie van het gedrag in uiteenlopende praktijken van groot belang. Giddens wijst in dit verband op de bijdrage die een coherent levensverhaal kan leveren aan het in stand houden van een gevoel van ontologische zekerheid dat actoren in staat stelt te overleven in de feitelijke interactie-contexten waarmee zij te maken hebben in het alledaagse leven.

We komen op de vraag naar de coherentie van de levensstijl terug bij de bespreking van duurzame(r) levensstijlen. Voordat echter iets gezegd kan worden over de integratie van gedragspraktijken in de context van een duurzamer levensstijl, rest ons nog de behandeling van de wijze waarop actoren als 'knowledgeable and capable

agents' een dergelijke integratie tot stand brengen. Hoe bewust, gepland of intentioneel is het handelen van actoren?

4.5. Milieubewust handelen en levensstijlen

In paragraaf 3.2.2. werd het attitude-gedrag-paradigma gekritiseerd vanwege haar fixatie op van het handelen 'geïsoleerde' intenties, redenen en motieven van individuen en vanwege de beperking van het begrip bewustzijn tot het discursieve bewustzijn. Wanneer wij hier deze kritiekpunten nader toelichten en laten zien hoe binnen de structuratie-theorie deze kritiekpunten ondervangen worden, richten we ons op de begrippen in het linker gedeelte van figuur 2.

Binnen de structuratie-theorie wordt, ten eerste, gedrag niet geanalyseerd als 'afgeleid' resultaat van intenties, redenen en motieven van het individu. De analyse van milieugedrag moet zijn gericht op wat mensen *doen* in plaats van op de 'intenties tot' of de 'redenen voor' het handelen die zij - wanneer daartoe uitgenodigd door de onderzoeker/ster - verwoorden. Het menselijk handelen kan het beste gedefinieerd en bestudeerd worden op het niveau van gedragspraktijken, waarbij individuen worden beschreven als actoren die zijn betrokken in de 'voortgaande stroom van gebeurtenissen-in-de-wereld'. Bewustzijn of reflexiviteit heeft dan niet te maken met geïsoleerde intenties, redenen en motieven van een individu maar met het "monitored character of the ongoing flow of social life (Giddens, 1984, p.3). A human individual is an agent who, in a chronic and routine way, reflexively monitors the course of her or his action in the *durée* of day-to-day life" (Giddens, 1990, p.301). In termen van het attitude-gedrag-model wordt de zaak dus als het ware omgekeerd: de focus ligt op gedragspraktijken en alleen in de context van die met anderen gedeelde gedragspraktijken is het zinvol en mogelijk om het hebben van intenties en het verschaffen van redenen van de kant van actoren te analyseren. Bewustzijn is als het ware geïmpliceerd in gedragspraktijken en geen analytisch te isoleren voorportaal voor het feitelijk handelen. Door de nadruk op gedragspraktijken wordt het dus onmogelijk om - zoals binnen het attitude-gedrag-paradigma het geval was - kennis, redenen en motieven als het ware los van hun context te onderzoeken.

Daarnaast wordt, ten tweede, binnen de structuratie-theorie onderscheid gemaakt naar meerdere dimensies van het begrip 'bewustzijn'. Binnen het attitude-gedrag-paradigma staat onderzoek naar dat deel van het bewustzijn voorop dat door Giddens wordt benoemd als 'discursief bewustzijn'. Dit deel van het bewustzijn heeft betrekking op de kennis die door de actor onder woorden gebracht kan worden. Het discursief bewustzijn is echter niet het enige onderdeel van het bewustzijn. Bij de reflexieve sturing van het gedrag door de actor wordt tevens gebruik gemaakt van zeer veel kennis die niet (direct) onder woorden gebracht kan worden en die daarmee behoort tot het *praktisch bewustzijn* van de actor. Het betreft kennis die 'praktisch' van aard is in die zin dat zij verbonden is met de alledaagse routines; zij is nodig om 'het' alledaagse leven telkens weer 'klaar te spelen'. Wanneer een buurman of een onderzoekster actoren de vraag voorlegt 'hoe men dat toch klaargespeeld heeft', dan wordt daarmee 'ingegrepen' in de alledaagse handelingsstroom; dan gaat als het ware de knop even om en wordt men zich 'bewust' van de dingen die even daarvoor 'vanzelfsprekend' waren. Als illustratie van dit proces wordt vaak het spreken van de taal en de daarmee

verbonden vanzelfsprekende beheersing van de grammaticale regels genoemd. Men 'weet' hoe te spreken maar is lang niet altijd in staat de grammaticale regels, de kennis die daarbij komt kijken, op discursief niveau te verwoorden. Vaak weet iemand die zich een vreemde taal eigen gemaakt heeft op discursief niveau (*tijdelijk*) meer van deze taal dan de native speakers.

Onderkenning van de belangrijke rol die het praktisch bewustzijn speelt in deze reflexieve sturing van het gedrag maakt het mogelijk de tegenoverstelling van 'bewust kiezen' en 'routinematig handelen' als een ongelijke terzijde te stellen. Zoals uit de voorbeelden blijkt, zijn de grenzen tussen het discursief en het praktisch bewustzijn vloeïend. Actoren kunnen zich 'bewust' worden van bepaalde gewoontes en vanzelfsprekendheden en daarmee iets 'leren' over hun gedrag, wat tenslotte ook kan leiden tot een verandering van dat gedrag.

We hebben nu, gebruik makend van enkele formele begrippen uit de structuratie-theorie, aangegeven hoe een meer bevredigende benadering van het actor-structuur probleem mogelijk is en daarnaast besproken op welke wijze de rol van intenties, redenen en motieven van actoren in de analyse van milieugedrag moet worden gethematiserd. We hebben daarmee op conceptueel niveau nader invulling gegeven aan 'milieubeheer als vorm van 'bewust' menselijk handelen' zoals door Hofstee aangeduid. Het tweede element uit de definitie van Hofstee, namelijk het thematiseren van het handelen vanuit de *milieu-effecten*, staat centraal in de volgende paragraaf.

4.6. Duurzamer levensstijlen

In het kader van een recent onderzoeksproject getiteld 'Energie-intensiteit van levensstijlen' werd door een inter-universitaire groep milieukundigen een poging gedaan om vrij exact kwantitatief vast te stellen welk energie-beslag het totale 'pakket aan consumptiegoederen' van onderscheiden groepen van Nederlandse huishoudens met zich meebrengt (Vringer en Blok, 1993). Daartoe werd van 350 afzonderlijke consumptie-items - ingedeeld in een aantal hoofdcategorieën als wonen, verkeer en vervoer, kleding, voeding e.d. - doorberekend welke energiebelasting resulteert uit productie, verpakking, opslag, transport, verbruik en afdanking van het betreffende produkt of de betreffende dienst. De produkten die onder de loep werden genomen variëren van huizen, auto's en wasmachines tot keukenrollen, koekepannen en kinderwagens (14).

Doel van dit - in opdracht van het beleid uitgevoerde - onderzoek was te achterhalen of er binnen en tussen verschillende categorieën van huishoudens variatie in energiegebruik optreedt die "niet louter valt terug te voeren op moeilijk beïnvloedbare factoren zoals inkomen, gezinsfase e.d." (Blok, 1992, p.2). Een variatie in bestedingspatronen die zou kunnen duiden op het bestaan van 'levensstijlen' van huishoudens als relevante determinanten van hun consumptiegedrag. Pas wanneer het bestaan van variatie in energiebeslag tussen een aantal gedifferentieerde levensstijlen kwantitatief is vastgesteld, kan antwoord gegeven worden op de vraag of "beïnvloeding van het consumptiepatroon een beleidsaspect van milieupolitiek kan zijn" (Vringer, Potting en Blok, 1993, p.8).

Dit onderzoek is in tenminste twee opzichten interessant voor onze bespreking. Ten eerste blijkt uit dit onderzoek dat het streven erop gericht is de milieu-effecten van het handelen in onderscheiden levensstijl-segmenten van uiteenlopende huishoudens zo volledig mogelijk kwantitatief te berekenen. Het feit dat dit type onderzoek - zoals de auteurs zelf openlijk erkennen - vooralsnog behept is met tal van methodologische knelpunten, doet aan deze intentie geen afbreuk (15). Een tweede opvallende kenmerk van het genoemde onderzoek is dat men, wellicht in reactie op de traditie van het attitude-gedrag-onderzoek, geen enkele poging onderneemt om redenen en motieven van actoren te betrekken in het onderzoek naar levensstijlen. Eventuele 'levensstijlen' worden simpelweg afgelezen uit de bestedingspatronen van huishoudens.

Wij maken in onze benadering van milieubeheer door burger-consumenten op de beide punten een andere keuze. Ten eerste wordt het begrip levensstijl wel expliciet verbonden met het handelen van burger-consumenten, die worden beschouwd als 'kundige en bekwame actoren' wier handelen er wel degelijk 'toe doet'. Ten tweede wordt sterk benadrukt dat de analyse van de milieu-effecten van het handelen niet beperkt kan blijven tot technische berekeningen van de milieubelasting van produktpakketten. Om iets te kunnen zeggen over de manier waarop de milieu-effecten van het handelen door actoren worden gethematiseerd, moeten de formele begrippen uit de structuratietheorie worden verbonden met een substantiële theorie van de ecologische modernisering van de productie- en consumptie-organisatie.

De theorie van ecologische modernisering werd tot nu toe vooral uitgewerkt op het niveau van institutionele analyse. De theorie werkt vanuit de assumptie dat in de afgelopen decennia een door milieu-eisen ingegeven transformatieproces op gang is gebracht waarbij nieuwe 'spelregels' tot ontwikkeling zijn gekomen die betrekking hebben op de maatschappelijke organisatie van productie- en consumptie. Ecologische modernisering heeft niet alleen betrekking op de sociologische theorie die de lange-termijn transformatie van de westerse samenleving tot object van analyse kiest. Zij heeft - als 'politiek programma' - tevens betrekking op de centrale visie en strategie die als rode draad loopt door het milieubeleid van Nederland en andere geïndustrialiseerde samenlevingen (Spaargaren en Mol, 1992). Kern van de theorie is, dat de nieuw ontwikkelde spelregels, de sets van op verschillende abstractie-niveaus gedefinieerde regels en hulpbronnen, te zamen een - ten opzichte van bijvoorbeeld economische doelstellingen en criteria - *zelfstandige set van criteria* vormen om instituties die zijn betrokken in de maatschappelijke organisatie van productie en consumptie te beoordelen op hun 'sustainability'. In het proces van ecologische modernisering van de productie- en consumptie-organisatie verzelfstandigen zich de criteria aan de hand waarvan kan worden beoordeeld wat een ecologisch rationeler vorm van produceren is.

In de analyse van strategisch gedrag kan, om criteria voor 'ecologisch rationeler handelen' door burger-consumenten te ontwikkelen, in eerste instantie geprofiteerd worden van de begrippen en denkwijzen die reeds zijn ontwikkeld. Wij zullen, naast het uit de economische theorie afkomstige begrip 'milieugebruiksruimte', enkele centrale elementen uit de theorie van ecologische modernisering introduceren om zodoende een aanzet te geven voor een 'milieu-beleidsprogramma' dat is gericht op milieubeheer door burger-consumenten.

levensstijlen en milieugebruiksruimte

Milieubeheer door burger-consumenten kan men, analoog aan de betekenis van dit begrip in de produktiesfeer, in eerste instantie definiëren als het 'bewust' streven van actoren om te komen tot een vermindering van de milieubelasting die is verbonden met de voor die persoon of groep kenmerkende levensstijl, waarbij dat streven is gebaseerd op de erkenning van een flexibele plafond aan de totale milieubelasting van de levensstijl. Deze definitie dient op tenminste twee punten nader toegelicht te worden.

Ten eerste dient, om misverstanden te voorkomen, nogmaals gezegd dat 'bewust streven naar' niet moet worden geïnterpreteerd in de zin als zouden actoren in de concrete handelingspraktijk voortdurend op discursief niveau bezig zijn met het hanteren van een milieu-meetlat. In termen van de structuratie-theorie is er sprake van een proces van reflexieve sturing van het gedrag door kundige en bekwame actoren, die routinematig - op het niveau van het praktisch bewustzijn c.q. via de automatische piloot - 'voeling houden met' bepaalde spelregels/ een set van criteria voor ecologisch rationeel gedrag. Eerst wanneer actoren door zichzelf of door anderen gevraagd worden naar de redenen voor hun gedrag zullen zij overgaan tot het geven van discrete redenen voor hun gedrag. Wanneer wij hier een poging doen een politiek programma voor milieubeheer door burger-consumenten te ontwikkelen en spreken over doeleinden en te hanteren methoden, dan is daarmee dus niets gezegd over de manier waarop actoren in de concrete handelingspraktijk met deze op discursief niveau geformuleerde doelstellingen en denkschema's 'omgaan'.

Ten tweede verdient het begrip 'milieugebruiksruimte' of 'flexibel plafond' nadere bespreking. Het begrip milieugebruiksruimte heeft, ondermeer door het werk van de econoom J.B. Opschoor, breed ingang gevonden in de milieudiscussie. De idee dat er grenzen zijn aan de 'sustenance base' waarop de maatschappelijke organisatie van productie en consumptie rust, wordt hierin gecombineerd met het inzicht dat het gaat om een 'flexibel plafond'. Een plafond dat deels herleidbaar is tot 'harde', technisch-ecologische criteria die het "voortbestaan van voor de maatschappij functionele componenten van ecosystemen" betreffen en dat voor een ander deel wordt bepaald door voor politieke discussie (meer) toegankelijke criteria van 'leefbaarheid' en 'integriteit' (Opschoor en Van der Ploeg, 1992). Het begrip milieugebruiksruimte kan, gegeven deze definitie, dus nooit volledig geoperationaliseerd worden met behulp van eenduidige, technisch-wetenschappelijke begrippen en analyseschema's. Dit geldt voor de toepassing van het begrip in de produktiesfeer. Dit geldt eveneens en wellicht in nog sterkere mate voor toepassing van dit begrip in de analyse van duurzamer levensstijlen en consumptiepatronen.

In de praktijk echter wordt dit theoretisch gezien flexibele begrip niet zelden op een zeer ingeperkte wijze gebruikt. De manier waarop links en rechts wordt geëxperimenteerd met de idee van een alomvattende 'milieu-strippenkaart' voor burger-consumenten brengt een recht-toe-recht-aan empirisering van het begrip in het gezichtsveld die niet alleen - gezien de huidige stand van kennis - onmogelijk is maar die politiek ook ongewenst lijkt. De waarde van het begrip milieugebruiksruimte ligt ons inziens juist in de wijze waarop, op het hoogste abstractie-niveau, de 'ratio' wordt aangegeven achter het streven te komen tot een vermindering van de milieubelasting die is verbonden met een bepaalde productie-organisatie of met een bepaald consumptiepatroon c.q. levensstijl. Kenmerkend voor deze ratio is dat de idee

van fysieke grenzen wordt gecombineerd met de idee van een actieve benutting van een bepaalde ruimte. Het begrip milieugebruiksruimte roept, in tegenstelling tot een begrip als 'grenzen aan de groei', het beeld op van een ruimte die letterlijk 'gebruikt' of legitiem benut kan worden (16). Het begrip verwijst daarmee juist naar de verschillende manieren waarop, binnen deels technische en deels politiek bepaalde grenzen, de beschikbare ruimte voor milieugebruik wordt benut: efficiënt of inefficiënt, prudent of risicovol, etc.

Het uitgangspunt dat er verschillende manieren mogelijk zijn van 'omgaan met de beschikbare milieugebruiksruimte, is ook van wezenlijk belang voor de analyse van het milieubeheer door burger-consumenten. Het naar aard en omvang zeer verschillende milieugebruik van groepen van burger-consumenten is enerzijds verbonden met hun verschillende startsituatie of maatschappelijke positie en is anderzijds afhankelijk van de specifieke set van gedragspraktijken die te zamen de levensstijl van een individu opspannen. De mogelijkheden die actoren ter beschikking staan om hun beslag op milieugebruiksruimte terug te dringen, is dus zowel afhankelijk van hun startpositie als van hun specifieke levensstijl. Om de associatie met de 'eendimensionale' strippenkaart helemaal te vermijden zou het wellicht beter zijn in de analyse van milieubeheer door burger-consumenten in plaats van het begrip milieugebruiksruimte het van P. Bourdieu's werk af te leiden begrip 'ecologisch kapitaal' te gebruiken. Het begrip ecologisch kapitaal verwijst - net als het begrip milieugebruiksruimte - naar de beschikbare voorraad of ruimte voor het gebruik van milieugoederen. Het heeft echter als voordeel dat de variatie in benutting van die ruimte direct in verband gebracht kan worden met de verschillende uitgangssituaties van actoren, zowel binnen als tussen sociale klassen of categorieën. Tussen klassen, omdat groepen van mensen verschillen naar de omvang en samenstelling van hun economisch, cultureel, sociaal en ecologisch kapitaal. Binnen klassen, omdat met de specifieke levensstijl van mensen uiteenlopende mogelijkheden zijn verbonden voor de benutting van hun kapitaal, voor de mogelijkheden hun ecologisch kapitaal te vermeerderen door de omzetting in de andere kapitaalvormen. Een omzetting die mede beïnvloed wordt door de maatschappelijk bepaalde 'ruilvoet' tussen de verschillende kapitaalvormen. Worden de milieuverdiensten bereikt door het inzetten van economisch kapitaal (kopen van produkten die duurder zijn in verband met de hogere milieu-kwaliteit) en/of door het inzetten van sociaal kapitaal (huishoudelijke arbeid in plaats van apparaten), en op welke manier draagt dit bij aan een evt. verhoging van het cultureel kapitaal? Er staan met andere woorden meerdere wegen open om te komen tot een 'ecologische modernisering' van de levensstijl.

naar een 'milieu-profiel' van de levensstijl(segmenten)

De ecologische modernisering van de huidige productie- en consumptie-organisatie vereist volgens J. Huber ten eerste een proces van 'monitoring' van alle milieu-effecten van productie- en consumptieprocessen waarna, ten tweede, via de 'monetarization' van de milieu-effecten, de omgang met milieugoederen blijvend verankerd wordt in de organisatie van productie en consumptie. Wanneer op deze wijze de omgang met milieugoederen 'zichtbaar' gemaakt is en van 'waarde' is voorzien, zal binnen 'rationeel' werkende ondernemingen een proces van ecologische modernisering van de productie in gang worden gezet dat erop is gericht de (produkt)output te maximaliseren onder een gelijktijdige minimalisering van de (grondstof)input, dat ernaar streeft de kringlopen van grondstoffen en materialen te

sluiten op een energetisch zo gunstig mogelijk niveau en dat probeert door een andere organisatie van de productie externe milieu-effecten te voorkomen. In dit proces speelt de inzet en verdere ontwikkeling van de milieu-technologie op alle niveaus van de productie-organisatie een belangrijke rol (Mol e.a., 1991).

Wanneer de ecologische modernisering van productie en consumptie vanuit de invalshoek van burger-consumenten wordt gezien, dan kunnen wij constateren dat de in de productiesfeer ontwikkelde methoden en instrumenten slechts zeer ten dele van toepassing zijn op het milieubeheer door burger-consumenten. Een instrument als 'milieuzorg-systemen' bijvoorbeeld kan, hoewel ontwikkeld binnen het bedrijfsleven, toegepast worden op het 'huishouden' wanneer opgevat als productie-eenheid. Over het algemeen gesproken zijn echter de instrumenten die gericht zijn op de monitoring van milieu-effecten binnen de productiesfeer niet direkt toepasbaar voor het milieubeheer door consumenten. Begrippen als integraal ketenbeheer, produkt-beleid, levenscyclus-analyse, milieu-maten etc. zijn onlosmakelijk verbonden met de productiesfeer.

Waar de methoden maar ten dele toepasbaar zijn, geldt dit niet voor de basis-filosofie of de uitgangspunten die aan de ecologische modernisering ten grondslag liggen. Die zijn evenzeer toepasbaar op het milieugegedrag van burger-consumenten als op het gedrag van producenten. Het streven naar een duurzamer levensstijl impliceert dat actoren hun handelen op alle onderscheiden segmenten van de levensstijl thematiseren vanuit het hierboven beschreven perspectief. Daarbij maken zij als het ware een 'milieuprofiel' van de verschillende segmenten van hun levensstijl. Op dit proces van monitoring (waarvoor het instrumentarium nog grotendeels ontwikkeld moet worden) volgt dan een proces van monetarization, waarbij de meest optimale verdeling of 'ruilvoet' wordt gezocht tussen economisch, ecologisch, cultureel en sociaal kapitaal dat de actor ter beschikking staat. Om te komen tot een zo optimale benutting van de beschikbare milieugebruiksruimte resulteert een proces van creatief boek- of huishouden waarbij een voor de actor zo gunstig mogelijke verdeling over de verschillende segmenten van zijn of haar levensstijl resulteert. Analoot aan de productiesfeer wordt 'rationeel handelen' daarmee niet langer gedefinieerd door economische criteria alleen; de rationeel calculerende burger is net zo gretig op 'milieuverdiensten' als op het behalen van economisch gewin.

Het denken in termen van milieuprofielen van levensstijlen of levensstijlsegmenten moet de aandacht niet richten op de in de strippenkaart-filosofie besloten liggende idee dat de milieu-effecten van het handelen zichtbaar gemaakt en uitgerekend kunnen worden en tot eenduidige conclusies en (beleids)maatregelen kunnen leiden. Het dient veeleer de aandacht te vestigen op de factoren die een dergelijke technische, eenduidige strategie voor de beïnvloeding van levensstijlen compliceren. Een faktor werd hierboven meer uitvoerig besproken namelijk de verschillen tussen en binnen categorieën van burger-consumenten. We eindigen met een tweede complicerende of nuancerende factor, die voortvloeit uit onze benadering van het actor-structuur-probleem.

Een sociologische analyse gericht op de verandering van levensstijlen en consumptiepatronen dient het milieubeheer door burger-consumenten te analyseren in nauwe samenhang met de vormen van milieubeheer die zich hebben ontwikkeld bij

de overheid, bij bedrijven en maatschappelijke organisaties. De mogelijkheden die actoren hebben om op bepaalde segmenten van hun levensstijl te komen tot een vermindering van de milieubelasting hangen niet alleen af van de regels en hulpbronnen waartoe die actoren toegang hebben. Zij zijn mede gegeven met de maatschappelijke verdeling van de regels en hulpbronnen die kenmerkend is voor een bepaalde handelingspraktijk. Alleen empirisch onderzoek naar de structuratie van gedragspraktijken en de daarmee verbonden sets van regels en hulpbronnen kan een antwoord geven op de vraag naar de 'relatieve macht' van de consument vis à vis andere (collectieve) actoren bij het tot stand brengen van een duurzamer levensstijl. Dergelijk onderzoek, gericht op specifieke gedragspraktijken en de beschikbare mogelijkheden om in de context van die gedragspraktijken te komen tot een ecologische modernisering van levensstijlsegmenten van onderscheiden groepen van burger-consumenten, is een noodzakelijke voorwaarde voor een beleid dat is gericht op de beïnvloeding van levensstijlen.

EPILOOG; LEVENSTIJLEN EN CONSUMPTIE

"Lifestyles boil down almost entirely to styles of consumption", zo vat Bauman kernachtig zijn visie samen op de relatie tussen levensstijlen en consumptiepatronen (Bauman, 1990, p. 207). De 'narrative of the self' die in de levensstijl van een individu tot uitdrukking wordt gebracht, kan in deze opvatting vrijwel geheel worden 'afgelezen' aan het pakket van goederen en diensten waarmee mensen zich omgeven. Sterker nog, mensen willen graag door anderen beoordeeld worden aan de hand van hun kleding, hun achtertuin, hun auto of droogtrommel. In hun levensstijl opgevat als consumptie-stijl brengen zij tot uitdrukking hoe zij zich tot andere mensen verhouden: bij wie men gerekend wil worden en van wie men zich juist wil onderscheiden. In zijn boek 'Distinction' heeft Bourdieu als geen ander laten zien dat het distinctie-mechanisme een van de meest krachtige drijfveren is in het handelen van mensen. Via de goederen waarmee men zich omringt wordt getuigenis afgelegd van een 'goede smaak' of van een bepaalde standaard van 'beschaafd gedrag'.

In een duurzamer levensstijl brengen mensen als het ware via hun verhouding met de 'natuur' hun verhouding tot andere mensen tot uitdrukking. Of deze omgang met de natuur vrijwel geheel te herleiden is tot het consumptie-pakket waarmee men zich omringt, is een vraag die uitvoeriger behandeling verdient. Zoveel is wel duidelijk, een analyse van duurzamer levensstijlen is niet compleet zonder aandacht te besteden aan consumptie als maatschappelijk fenomeen. Het is dan ook de 'sociologie van de consumptie' die in de vervolgstudie op deze paper centraal zal staan.

VOETNOTEN

- (1) Deze tekst is het eerste deel van een tweetal met elkaar samenhangende papers dat over dit thema zal worden geschreven. De vervolgttekst zal verschijnen onder de titel 'Milieu en consumptie; Duurzame leefstijlen in de consumptie-maatschappij?'. Ik dank mijn collega's Tuur Mol, Kris van Koppen en Rien Munters voor hun commentaar op een eerdere versie van de tekst.

- (2) In 1989 verscheen in Nederland het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP) waarin voor het eerst een samenhangende strategie voor het milieubeleid voor de middellange termijn werd beschreven. Het bevatte een ambitieuze doelstelling (binnen een generatie naar een duurzame ontwikkeling) en een ingrijpend pakket maatregelen, dat tot veel maatschappelijke discussie leidde. Het tweede kabinet Lubbers kwam over een onderdeel van de financiering van het plan ten val en in de daaropvolgende verkiezingen speelde het milieuthema een zeer prominente rol. Omdat het nederlandse planningsstelsel voorziet in een nationaal milieuplan om de vier jaar, verscheen in 1993 het NMP-2 als opvolger van het eerste milieuplan. Ditmaal waren de maatschappelijke reacties minder intens, deels tengevolge van een veranderde maatschappelijke situatie maar deels ook doordat de nota een ander karakter had. Men gaf de voorkeur aan een evaluatie van bestaande doelstellingen en de doorwerking van bestaand beleid in de samenleving boven de verdere uitbouw en vernieuwing van het beleid. Des te opvallender is het feit dat het benaderen van de doelgroep consumenten als een nieuw speerpunt voor beleid als een rode draad door het gehele document loopt. Voor nadere informatie rond milieubeleidsplanning in Nederland, zie ondermeer Van Tatenhoven (1993) en Van Ierland e.a. (1989).
- (3) Waar het eerste NMP nog slechts door de minister van het milieuministerie (VROM) werd ondertekend, wordt het tweede NMP gesierd door de handtekeningen van een vijftal verschillende ministers (naast VROM ook Economische Zaken, Landbouw Natuurbeheer en Visserij, Verkeer en Waterstaat en Ontwikkelingssamenwerking).
- (4) De theorie van ecologische modernisering van produktie en consumptie is een 'normatieve theorie' in die zin dat de noodzaak om te komen tot substantiële ombuiging van de bestaande organisatie van produktie en consumptie als uitgangspunt wordt genomen. Voor een nadere verantwoording van dit - voor de milieuwetenschappen kenmerkende - normatieve karakter van de theorie, zie Mol en Spaargaren (1993) en Mol (1994).
- (5) Wij gebruiken het begrip burger-consument om daarmee aan te geven dat consumentengedrag meer omvat dan het handelen in de sfeer van de markt. Voor een nadere toelichting, zie Mol, Spaargaren e.a., 1992.
- (6) In paragraaf 4 zal worden betoogd dat het beter ware de begrippen 'micro' en 'macro' geheel uit te bannen uit de analyse. Wanneer wij in onze weergave van gangbare theorieën niettemin van dit begrippenpaar gebruik maken, dan is dat tot nader orde en alleen om aansluiting te houden bij de gangbare terminologie
- (7) Zo toonde een onderzoek naar de betalingsbereidheid van de Nederlandse burger aan dat men voor een schoner milieu ruim dat bedrag in het hoofd had dat de regering in het NMP als offer van de burgers had begroot (Hoevenagel, 1989).

- (8) Voor de rol van milieuvorlichting als beleidsinstrument ter beïnvloeding van milieugedrag, zie o.a. Van Meegeren, 1989.
- (9) Wij zijn ons ervan bewust dat achter 'de' speltheoretische benadering een heel scala aan stromingen schuil gaat. Onze bespreking en kritiek richt zich op die (binnen het milieuveld toegepaste) stromingen die de rationele keuze-theorie hanteren als 'general theory' ter verklaring van het menselijk handelen. (zie ook: Craib, 1992).
- (10) Hoewel in het kader van het zgn. NOP een begin werd gemaakt met systematisch onderzoek naar de milieubelasting van leefstijlen van uiteenlopende sociale klassen, beperken de meeste nu bekende onderzoeken zich tot enkele afzonderlijke aspecten van het milieugedrag zoals energieverbruik, automobilititeit etc. (Vringer en Blok, 1993).
- (11) De theorie heeft inmiddels een status verworven die de veronderstelling van een zekere bekendheid met de basisbegrippen rechtvaardigt. Bovendien zijn ook in het Nederlandse taalgebied een goede inleiding (Munters e.a., 1993) en uitvoeriger bewerkingen en toepassingen (o.a. Mommaas, 1993; Van der Poel, 1993) van de theorie voorhanden.
- (12) Waar Hofstee spreekt over milieubeheersing zullen wij het nu ingeburgerde equivalent milieubeheer gebruiken.
- (13) Mommaas heeft erop gewezen dat - in tegenstelling tot wat de modieuze aandacht voor dit (marketing)concept doet vermoeden -het begrip leef- of levensstijl al zo oud is als de sociologie zelf en vooral in het werk van Veblen, Weber en Simmel een centrale plaats inneemt (Mommaas, 1993, 159-181). Het leefstijlbegrip wordt door Giddens pas in zijn latere werken gebruikt, enerzijds als onderdeel van zijn structuratie-theorie, anderzijds als schamierpunt tussen de formele theorie en zijn bespreking van de (laat)moderne samenleving. Wij gebruiken het begrip levensstijl zoals dat door Giddens wordt gehanteerd in de context van zijn formele theorie.
- (14) Om een indruk te geven van de mate van detaillering waarmee men energie-intensiteit, als produkt van besteding en milieubeslag, probeert vast te stellen, geven wij het voorbeeld van de kinderwagen hier letterlijk weer: "onder de categorie *kinderwagens* vallen buggies, wandelbuggies en grote wandelwagens. Kinderwagens kosten volgens [Consum.gids,5-90,2] tussen de f 100 en f 550 bij een gewicht van respectievelijk 4 tot 12 kg. Er is van een gemiddelde wagen uitgegaan van f 325 en 8 kg. De samenstelling van de wagen wordt geschat op 5 kg staal (frame), 1 kg rubber (wielen) en 1 kg polypropeen (diversen)" (Vringer e.a., 1993, p. 28).
- (15) Tot die problemen behoren ondermeer 1. het reduceren van de milieubelasting tot het directe en indirecte *energie*verbruik en 2. het feit dat de methode niet

overweg kan met 'dure duurzaamheid': mensen die veel uitgeven aan producten die duurder zijn juist omdat zij 'milieuvriendelijker' zijn.

- (16) Een ander groot voordeel van het begrip milieugebruiksruimte is dat het , in tegenstelling tot de termen die worden gebruikt in het debat over grenzen aan de groei, verwijst naar het milieubelang als een 'zelfstandig', niet tot economische categorieën reduceerbare grootheid.

BIBLIOGRAFIE

- ACHTERHUIS H., 'Het milieu als 'commons'', in: W. ZWEERS e.a. (red.), *Milieucrisis en Filosofie II*. Ecologische uitgeverij, 1986, pp. 201-230.
- ABERCROMBIE N., 'Authority and consumer society', in: KEAT R., N. WHITELEY AND N. ABERCROMBIE (eds.) *The Authority of the Consumer*. Routledge, London, 1994, pp. 43-57.
- ASPEREN T. VAN, 'Milieu en overheid', in: W. ACHTERBERG EN W. ZWEERS (red.), *Milieufilosofie tussen theorie en praktijk*. Van Arkel, Utrecht, 1986, pp. 175-199.
- BAUMAN Z., 'Industrialism, Consumerism and Power', *Theory, Culture and Society*, vol.1, no.3, 1983, pp. 32-43.
- BAUMAN Z., *Thinking Sociologically*. Blackwell, Oxford, 1990.
- BAUMAN Z., *Postmodern Ethics*. Blackwell, Oxford, 1993.
- BURROWS R. AND C. MARSH (eds.), *Consumption and Class, Divisions and Change*. MacMillan, London, 1992.
- BURROWS R. AND C. MARSH, 'Consumption, Class and Contemporary Sociology', in: BURROWS R. AND C. MARSH (eds.). *Consumption and Class, Divisions and Change*. MacMillan, London, 1992, pp. 1-14.
- CHANEY D., 'The Department Store as a Cultural Form', *Theory, Culture and Society*, vol.1, no.3, 1983, pp. 22-31.
- COHEN I.J., *Structuration Theory*. MacMillan, London, 1989.
- Commissie Lange Termijn Milieu (CLTM). *Het Milieu: denkbeelden voor de 21ste eeuw*. Kerckebosch B.V., Zeist, 1990.
- Consument en consumptie, een terreinverkenning*. Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1978-1979, 15716, nrs. 1-2.
- COX S. J., 'No Tragedy on the Commons', *Environmental Ethics*, 1985, pp. 49-61.
- CRAIB I., *Modern Social Theory*. Harvester Wheatsheaf, New York, 1992.
- DOUGLAS M. AND B. ISHERWOOD, *The World of Goods; towards an anthropology of consumption*. Allen Lane, London, 1979.
- ELIAS N., *Het civilisatieproces, deel 2*. Het Spectrum, (1939) 1982.
- ESTER P. EN F.L. LEEUW, 'Theoretische sociologie en maatschappelijke vraagstukken', *Mens en Maatschappij*, jrg. 53, nr. 1, 1978, pp. 5-39.
- FEATHERSTONE M., 'Consumer Culture: an introduction', *Theory, Culture and Society*, vol.1, no.3, 1983, pp. 4-9.
- FEATHERSTONE M., *Consumer Culture and Postmodernism*. Sage, London, 1991.
- FISHBEIN M., AND I. AJZEN. *Belief, Attitude, Intention and Behavior*. Addison-Wesley, Reading Ma, 1975.

- GALBRAITH J.K., *The Affluent Society*. Hamilton, London, 1969, revised edition.
- GIDDENS A., *The Constitution of Society. Outline of a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984.
- GIDDENS A., *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- GIDDENS A., *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- GOUDSBLOM J., *De verleiding van het teveel*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1993.
- HARDIN G., 'The Tragedy of the Commons', *Science*, 162, 1968, pp. 1243-1248.
- HENGEL E. VAN, *Bijdrage IHSR-conferentie*, Groningen, aug. 1993.
- HOEVENAGEL R. EN H. VERBRUGGEN, *De waarde van het milieu*. IVM, Amsterdam, 1989.
- HOFSTEE E.W., *Milieubederf en milieubeheersing als maatschappelijke verschijnselen*. B.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1972.
- HOGERVORST A., M. MOUSSAULT e.a., *Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief*. WRR, 1979.
- HUBER J., *Die verlorene Unschuld der Ökologie. Neue Technologien und super-industrielle Entwicklung*. Frankfurt am Main: Fisher, 1982. (The lost innocence of ecology. New technologies and super-industrialized development).
- HUBER J., *Die Regenbogengesellschaft. Ökologie und Sozialpolitik*. Frankfurt am Main: Fisher, 1985. (The Rainbow Society. Ecology and Social Politics).
- HUBER J., *Umwelt Unternehmen. Weichenstellungen für eine ökologische Marktwirtschaft*. Frankfurt am Main: Fisher, 1991. (Enterprizing the environment. Propositions on an Ecological Market Economy).
- HUBER, J., 'Ecologische modernisering: weg van schaarste, soberheid en bureaucratie?', in: A.P.J. MOL e.a. (eds.), *Technologie en milieubeheer*. SDU, Den Haag, 1991.
- IERLAND, E.C., A.P.J. MOL, A. KLAPWIJK, *Milieubeleid in Nederland*. Stenfert Kroese, Leiden, 1989.
- JÄNICKE M., 'Ökologische Modernisierung. Optionen und Restriktionen präventiver Umweltpolitik', in: U.E. Simonis (ed.), *Präventive Umweltpolitik Campus Verlag*. Frankfurt am Main/New York, 1988.
- JANSSEN R., *Armoede of soberheid*. Commissie Oriëntatiedagen, Utrecht, 1990.
- KEAT R., N. WHITELEY AND N. ABERCROMBIE (eds.) *The Authority of the Consumer*. Routledge, London, 1994.
- KEAT R., 'Scepticism, authority and the market', in: KEAT R., N. WHITELEY AND N. ABERCROMBIE (eds.), *The Authority of the Consumer*. Routledge, London, 1994, pp. 23-42.
- KELLNER D., 'Critical Theory, Commodities and the Consumer Society', *Theory, Culture and Society*, vol.1, no.3, 1983, pp. 66-84.
- LEISS W., 'The Icons of the Marketplace', *Theory, Culture and Society*, vol.1, no.3, 1983, pp. 10-21.
- MEEGEREN R.C.F. VAN, *Milieuvoorlichting; model voor een planmatige voorbereiding*. Boom, Meppel, 1989.
- MEER, F. VAN DER, *Attitude en milieugedrag*. Diss., Leiden, 1981.
- MIDDEN C.J.H. EN G.C. BARTELS (red.), *Consument en milieu; beoordeling van milieureisico's en sturing van gedrag*. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten/Zaventem, 1994.

- MOL A.P.J., G. SPAARGAREN AND A. KLAPWIJK (eds.), *Technologie en Milieubeheer. Tussen sanering en ecologische modernisering*. Den Haag: SDU, 1991.
- MOL A.P.J., G. SPAARGAREN, J. VAN TATENHOVE EN J. HOGENBOOM, *Maatschappelijke strategieën: de consument*. Nota Vakgroep Sociologie LUW, 1992.
- MOL A.P.J. EN G. SPAARGAREN, 'Environment, Modernity and the Risk-Society: The Apocalyptic Horizon of Environmental Reform', *International Sociology*, vol. 8, no. 4, Dec. 1993, pp. 431-459.
- MOL A.P.J., *Ecological modernization and institutional reflexivity; Sociology and environmental reform in the late modern age*. Paper presented at the ISA-conference, Bielefeld, 1994.
- MOMMAAS H., *Moderniteit, Vrijetijd en de Stad*. Jan van Arkel, Utrecht, 1993.
- MUNTERS Q.J. et al., *Anthony Giddens, een kennismaking met de structuratietheorie*. WSS, Wageningen, 1991. (derde, geheel herziene en uitgebreide druk).
- MUNTER Q.J., 'Bestaan leefstijlen (nog) wel? Enkele handelingstheoretische overwegingen bij het gebruik van het stijlbegrip', in: *Sociologische Gids*, jrg. XXXIX, no. 3, mei-juni 1991.
- NELISSEN N., R. PERENBOOM c.a., *De Nederlanders en hun milieu*. Kerckebosch, Zeist, 1987.
- NELISSEN N., *Het meten van milieubesef?*, 1976.
- OFFE C. EN A. DE SWAAN, 'In Care of the State: book-review', *Sociology*, vol. 24, no. 1, 1990, pp. 153-154.
- OLSON M., *The Logic of Collective Action*. Harvard University Press, Cambridge, 1971.
- OPSCHOOR J.B. EN S.W.F. VAN DER PLOEG, 'Duurzaamheid en kwaliteit: hoofd-doelstellingen van milieubeleid', *Het Milieu: denkbbeelden voor de 21ste eeuw*, CLTM, Kerckebosch, Zeist, 1990.
- POEL H. VAN DER, *De modularisering van het dagelijks leven*. Thesis Publishers, Amsterdam, 1993.
- RITZER G., *The McDonalidization of Society*. Pine Forge Press, London, 1993.
- ROBERTSON T.S., *Consumer Behavior*. Scott, Foresman and Company, Illinois, 1970.
- SCHNAIBERG A., *The Environment, from Surplus to Scarcity*. Oxford Univ. Press, New York, 1980.
- SCHURMAN A.J., *Materiële cultuur en levensstijl*. doct. thesis, Agricultural University Wageningen, 1989.
- SCITOVSKY T., *The Joyless Economy*. Oxford University Press, Oxford, 1978.
- SPAARGAREN, G. EN A.P.J. MOL, 'Ecologie, technologie en sociale verandering. Naar een ecologisch meer rationele vorm van produktie en consumptie', in: A.P.J. MOL, G. SPAARGAREN EN A. KLAPWIJK (eds.), *op cit.*, 1991, pp. 185-208.
- SPAARGAREN, G. AND A.P.J. MOL, 'Sociology, environment and modernity. Towards a theory of ecological modernization', *Society and Natural Resources*, vol.5, 1992, pp. 323-344.
- SWAAN, A. DE, *In care of the state. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- TATENHOVEN J. VAN, *Milieubeleid onder dak?* (dissertatie) Pudoc, Wageningen, 1993.

-
- TELLEGEN E. EN M. WOLSINK, *Milieu en Samenleving, een sociologische inleiding*. Stenfert Kroese, Leiden, 1992.
- THOENES P., 'Milieu en consumptie: blijft meer steeds beter?', *Het Milieu: denkbeelden voor de 21ste eeuw*, CLTM, Kerckebosch, Zeist, 1990.
- TOMLINSON A. (ed.), *Consumption, Identity, & Style*. Routledge, London, 1990.
- VRINGER K. EN K. BLOK, *The direct and indirect energy requirement of households in the Netherlands*. Vakgroep Natuurwetenschap en Samenleving, RUU, Utrecht, 1993.
- WARDE A., 'Consumers, identity and belonging: reflections on some theses of Zygmunt Bauman', in: KEAT R., N. WHITELEY AND N. ABERCROMBIE (eds.) *The Authority of the Consumer*. Routledge, London, 1994, pp. 58-74.
- WARDE A., 'Notes on the Relationship between Production and Consumption', in: BURROWS R. AND C. MARSH (eds.), *Consumption and Class, Divisions and Change*. MacMillan, London, 1992, pp. 15-31.
- WARDE A., 'Production, consumption and social change: reservations regarding Peter Saunders' sociology of consumption', *International Journal of Urban and Regional Research*, vol 14, no. 2, 1990, pp. 228-248.
- WINWARD J., 'The organized consumer and consumer information co-operatives', in: KEAT R., N. WHITELEY AND N. ABERCROMBIE (eds.) *The Authority of the Consumer*. Routledge, London, 1994, pp. 75-90.
- WOLSINK M., *Maatschappelijke acceptatie van windenergie*. Diss., Amsterdam, 1990.